

יואב גלבר

המדיניות הציונית והסכם ההעברה 1935—1933

מבוא

הסכם ההעברה איננו יצירה בור למחקר. בשנים האחרונות הוא נדון במסגרת כמה עבודות שהתפרסמו, המאירות צדדים שונים שלו. סקירה ראשונה נכתבה עוד ב־1962 על־ידי לדוויג פינר, שהיה מקורב לחוג העוסקים בהעברה ולפעולותיה, והיא מתבססת יותר על תזכרון מאשר על מחקר המקורות.¹ א. בן־אלישר מקדיש להעברה פרק מספרו על הדיפלומאטיה של הרייך השלישי והיהודים, תסוקר את פרשת ההעברה מנקודת מבטו של מיניסטרוֹן־החוץ הגרמני.² דוד ישראלי עוסק בהעברה בפרק מחיבור הדוקטוראט שלו,³ שפורסם מאוחר יותר כמאמר נפרד.⁴ לאחרונה (לאחר השלמת כתיבתה של עבודה זו) הופיע ספרם של פיילכנפלד, מיכאליס ופינר בגרמניה.⁵ תוך כדי כתיבה נתקלתי במחקר של ד"ר אש המנות, העוסק בראשיתה של ההעברה.⁶ מחקר זה לא זרשם וטרם נתפרסם, פרט לחלקו הראשון, שאינו עוסק ישירות בהעברה.⁷ להוציא את מחקרו הבלתי־גמור של אש, אופיינית לכל אלה ההתבססות על המקורות הגרמניים באופן בלעדי כמעט, ובעיקר על תיקי מיניסטרוֹן־החוץ הגרמני, הכוללים התכתבויות עם מיניסטרוֹן־הכלכלה ועם הקונסול הגרמני בארץ־ישראל, ותזכירים פנימיים. הצד היהודי של הסכם ההעברה כמעט ואינו בא לידי ביטוי, ודאי שלא בבדיקת המקורות, וגם לא בניתוח פרשת היחסים הפוליטיים־כלכליים בין ארץ־ישראל לגרמניה הנאצית. האנשים שהיו קשורים לפעולות ההעברה, כמו פיילכנפלד, פינר ומיכאליס, מתרכזים יותר בניתוח המשמעויות הכלכליות ובמקומם של ציוני גרמניה במפעל, ומשתדלים להימנע מלגעת בצד הפוליטי של ההסכם ומשמעויותיו לגבי התנועה הציונית, הישוב הארצי־ישראלי, ותגובת יהדות העולם לגרמניה הנאצית בכללות.

אולם, נראה לי שהעניין העיקרי בהסכם ההעברה הוא דווקא בבחינתו כקונטפט של התגובה היהודית לעליית הנאצים לשלטון בגרמניה ופרשת רדיפת יהודי גרמניה אחר־כך, והעמדתו בסגרת ניתוח המדיניות הציונית בשנות השלושים.

הרעיון המונח ביסודה של התעברה היה קיים כבר ב"מדינת היהודים" של הרצל.⁸ שעמד על הצורך בחיסול הדרגתי של רכוש היהודים בארצות מושבם באופן שיביא בחשבון את הנתונים הפוליטיים והכלכליים, והעברתו למדינת היהודים — ביסודו של דבר אותה הפעולה שביצעה התעברה בשנות השלושים. בתקופה בה החלה לפי התפיסה הציונית, להתגשם התחזית הקאטאסטרופאלית של אובדן אפשרות הקיום היהודי בגולה, טבעי היה לצפות להגשמה בקנה-מידה רחב של "חברת היהודים" על-פי הדוגמה ההרצלואנית.

אלא שדווקא במקרה זה נרתעה התנועה הציונית, ועברו למעלה משנתיים עד שהחליטה להפוך את הרעיון ההרצלואני לעיקרון של המדיניות הציונית. באותן שתי שנים, במידה והיתה התנועה הציונית קשורה לתעברה, היה זה בדרך של היגדרות, ולא מתוך יוזמתם של מוסדותיה.

יש להבין זאת על רקע נסיבות התקופה. תחושת הקאטאסטרופה המתקרבת היתה באותו הזמן, בסופו של דבר, נחלתם של מעטים בלבד. היא היתה חזקה יותר בחודשי האביב והקיץ של 1933, ואז אמנם התעוררו תוכניות של הגירה וליקווידאציה של הרכוש היהודי בגרמניה, וכיניהן תוכנית ההעברה, אולם תחושת זו נהלשה לקראת סוף 1933, והסיבה העיקרית לכך שהתעברה לא הפכה מגוף סמטי לחיסול הרכוש היהודי בגרמניה והעברתו לארץ-ישראל, נעוצה קודם כל ברצונם החזק של יהודי גרמניה להישאר ברובם בארצם ולהסתגל לתנאים החדשים בה, רצון שהיה חזק יותר מלחץ ההגירה, ונתמך על-ידי העקרונות שקבעה לעצמה הנהגתם של יהודי גרמניה כמנחים את מדיניותה.⁹

בהתלהבות פחותה עוד יותר התקבלה ההעברה מחוץ לגרמניה. התגובה הספונטאנית ברחבי העולם היהודי התרכזת בחרם, כלכלי בעיקרו, על גרמניה, אשר אמנם לא היה אפקטיבי מבחינה כלכלית (האפקט הפסיכולוגי שלו על היהודים והגרמנים גם יחד היה חזק הרבה יותר מעוצמתו הכלכלית הממשית), והיה רחוק מלהישמר בקפדנות, אך היה פופולארי מספיק כדי להקשות על כל קו מדיני מוצהר שיחרוג ממנו.

העניין העיקרי בהעברה היה עניינת של ארץ-ישראל. לאחר שנות השפל של סוף שנות העשרים וראשית השלושים ניתנה כאן הזדמנות למשיכת הון בהיקף גדול יחסית להשקעות בארץ, וזאת בתקופה בה, לדברי גובר הסוכנות היהודית אליעזר קפלן, נמצאה ההסתדרות הציונית על סף פשיטת רגל: "הכנסות קרן היסוד הגיעו בתוצ"ג לנקודה הנמוכה ביותר, ל-160 אלף לא"י... בקונגרס האחרון העריכו את הגרעון של קרן היסוד ביותר מחצי מיליון לא"י. הפעולה התתייבותית של הנהלת הסוכנות נפסקה בשנת 1928. התפקיד היחיד והעיקרי שעמד בפני הנהלות בשנים האחרונות היה: איך לשמור על הקיים ולהימנע מפשיטת רגל".¹⁰

על תהודסנות שנוצרה קפצו גורמים כלכליים מהסקטורים השונים ביישוב, בעוד הנהלת הסוכנות התמודדה במשך כשנתיים עם המתח שבין האינטרס הכלכלי המחייב את השתתפותה בהעברה, לבין השיקול הפוליטי להינתק ממנה. התמודדות זו היא הנושא המרכזי של עבודה זו, שבאה לבדוק אותה תל מההתייחסויות

הראשונות של התנועה הציונית לכיבוש השלטון בגרמניה על-ידי הנאצים ולבעיית יהודי גרמניה שנוצרה בעקבות זאת, ועד לקבלת האחריות על ההעברה על-ידי ההנהלה הציונית, שסיימה את התמודדות ופתחה פרק חדש בפרשת ההעברה.

פרק א

התגובה הציונית לעליית הנאצים לשלטון בגרמניה

בעת עלייתם של הנאצים לשלטון בגרמניה נמצאה התנועה הציונית באחת מתקופות השפל הקשות שידעה מעודה. המשבר הכלכלי העולמי השפיע השפעה חמורה על היקף התרומות לקרנות הציוניות ועל האפשרויות המעשיות לפעילות התנועה. הנהלת הסוכנות בירושלים התחבטה בישיבותיה בבעיות כספיות שעל סף פשיטת רגל. הנסיון שנעשה כמה שנים קודם לכן, ב־1929, לשתף גורמים יהודיים לא־ציוניים במפעל הבניה בארץ־ישראל, במימונו ובאחריות לו, עמד על סף כשלון. מבחינה פוליטית, היתה זו תקופת הירידה של הציונות הכללית המסורתית, ותקופת מאבק גלוי כמעט על תפיסת הבכורה בתנועה הציונית לקראת הקונגרס ה־11 בין תנועת העבודה לבין הרביזיוניסטים, מאבק שהגיע לשיאו לאחר רצח ארלוזורוב. המחלוקת הפנימית וחולשתה של ההנהלה הציונית בהתמודדותה עמה הרחיקו מהנהגת התנועה את וייצמן, שהתמיד בפרישתו עד 1935, אם כי בעקבות הנועו של עליית היטלר לשלטון והאסון שפקד בכך את יהדות גרמניה חזר לפעילות חלקית בתנועה, מוגבלת לעניין יהודי גרמניה.

לסבר תביעות הקשות תאלה הצטרפה בראשית 1933 שאלת יהודי גרמניה תחת השלטון הנאצי. אמנם לא היתה בכך משום הפתעה מוחלטת, וכבר בקיץ 1932 היו חוגים בציבוריות היהודית והציונית שהיו ערים לאפשרות כזאת, שאף נדונה בוועידה היהודית העולמית הראשונה שהתכנסה בווינה באותו הקיץ, ואשר אישים ציוניים בולטים, כמו טייפן ויין, היו בין היוזמים את כינוסה. יחד עם זאת, העיתוי עצמו בא במידה מסויימת כהפתעה, שכן האינספורטאציה מסגת ניוונה ההנהגה הציונית, בלונדון ובירושלים, לגבי המתרחש אותה עת בגרמניה, היתה אותה האינספורטאציה שהתפרסמה בעתונות העולמית, במיוחד הבריטית, אשר דווקא בחודשים שקדמו לעליית היטלר יצרה אשליה של רגיעה, והערכותיה היו כאילו נחלשה הסכנה שאיימה על יהדות גרמניה. בנובמבר 1932 פירסם למשל ה־"גיאיש כרזניקל" סדרת מאמרים בשם "In Darkest Germany" שתיארה את המתרחש בגרמניה, לרבות התעמולה והטרור של הנאצים, כתקופת שלטונו של שלייכר, אולם יחד עם זאת הסביר מאמר המערכת של העתון שהתייחס לאותה סדרת מאמרים, ש־"ברור מהצהרותיו של היטלר עצמו, שהמסיכולוגיה שלו עוברת שינוי, ושחוא כעת בדפנסיה" וכן ש־"גרמניה טרם נתמלאת, כרוסיה בשעתה, בתעמולה רשמית עם שנאת יהודים כללית ועקבית".¹ כעבור שלושה שבועות שוב הציג

העתון המונה מרגיעה: „משבר רודף משבר במפלגה הנאצית... המפלגה סובלת מסחסור בכספים בגלל הפסקת התרומות שתרכו לה התעשיינים הגרמניים אשר הומכים בממשלת שלייכר”.² ה„דיילי טלגרף” הלונדוני ראה את שיא כוחם של הנאצים ביולי 1932, ואילו בנובמבר אותה שנה נדמה היה לו שהם נמצאים בירידה. ה„מאנצ'סטר גארדיאן”, שבמארס 1932 נחרד מעליית כוחם של הנאצים ודרש לאסור את פעילותם, נרגע לקראת סוף הקיץ של אותה השנה, ופיתח את התיוה, שהיטלר אינו הכוח השולט במפלגה, ואילו הכוח האמיתי בה מצוי בידי של גבלס.³

גם לאחר מינויו של היטלר לקאנצלר ב־30 בינואר 1933 יצרה העתונות רושם מרגיע, ולמחרת כתב ה„דיילי טלגרף” ש„ממשלה זאת ודאי אין לצפות לפוגרומים אנטי־יהודיים, למרות שזו הנקודה והחד־משמעית היחידה בתורתם של הנאצים”.⁴

האירגונים היהודיים בעולם גילו את דאגתם לנוכח ההתחזקות כוחם של הנאצים בגרמניה עוד לפני עלייתם לשלטון, כאשר התכנסה כאמור בז'נבה הוועידה היהודית העולמית הראשונה. הקונגרס היהודי האמריקאי ניסה כבר בינואר 1933 ליוזם פעולה משותפת עם אירגונים יהודיים נוספים (הוועד היהודי האמריקאי ו„בני ברית”) לשם הגנה על יהודי גרמניה, אך יוזמה זו נכשלה בשל התנגדותם של ראשי הוועד.⁵

שני חברי הנהלת הסוכנות היהודית אשר שהו בגרמניה בראשית 1933 לרגל הדיונים שהתנהלו בברלין על מבנה הסוכנות היהודית (קבסטר וסנאטור) לא דיווחו, גם לאחר צאתם מגרמניה, על אירועים יוצאי־דופן, אם כי היו פסימיים לגבי העתיד.⁶

סבחינת הסרור האנטי־יהודי היה החדש הראשון לאחר עליית היטלר לשלטון החדש שקט, אך למרות זאת התגברו בגרמניה וטחוזה לה תחששות לגבי גורל היהודים שם תחת המשטר החדש. מכתב שנשלח מגרמניה לארלזבורג, שעמד בראש המחלקה המדינית של הסוכנות בירושלים, באמצע פברואר 1933 ציין, שאמנם אין סאניקה בקרב יהודי גרמניה, אך זאת בעיקר משום שמצבם אינו ברור להם, והתערבה היא כי צפויה להם תקופה קשה ממושכת, לא רק ליהודים שהם נתיני חו"ל או חסרי נתינות בכלל, אלא גם ליהודים הגרמניים עצמם.⁷ חששות אלה היו מבוססים על דבריו של היטלר בנאומו הבחירות שלו לפני עלותו לשלטון, והתחזקו כתוצאה מנאומו הראשונים כקאנצלר, ובהשפעת הידיעות הראשונות שהסתגנו לעתונות כחוצ לגרמניה על מעשי פגיעה ביהודים במקומות שונים, במיוחד עליידי אנשי ה־SA, חששות אלה היו חזקים דיים כדי לעורר את וייצמן להעלות את העניין בראשית מארס 1933 בשיחות עם ראש ממשלת בריטניה, ראמווי מאקדונאלד, ועם מיניסטר־החץ, סיר ג'ון סימון, ולבקש מהם את התערבות הממשלה הבריטית אצל השלטונות הגרמניים החדשים.⁸ בעקבות השיחה עם וייצמן הורה אמנם סימון לשגריר הבריטי בברלין להביע את דאגתה של בריטניה לנוכח ההסתה האנטישמית בגרמניה בפני מיניסטריון־החץ הגרמני. מיניסטר־החץ פון ניראט הרגיע את השגריר באמרו שאין ליהודים הגרמניים ממה לחשוש.⁹ התערבות בדרג דומה בארצות־הברית באה כמועד מאוחר הרבה יותר. אמנם בשלב מוקדם למדי למד

הנשיא רוזבלט על מצבם של יהודי גרמניה מפי פליכס פראנקפורטר, אולם בעקבות זאת לא באה כל תגובה רשמית מצד ראשי הממשל האמריקאי. רק בסוף מאי 1933 גודעו סטיפן וייז וראשי הקונגרס היהודי האמריקאי לפגישה עם הנשיא בעניין יהודי גרמניה.¹⁶ עיקר ההתערבויות הדיפלומטיות בברלין בתקופה זו של מארס-אפריל 1933 נעשה על רקע פגיעות ביהודים בעלי נתינות זרה, במיוחד אמריקאית, אך כמעט ולא בענייני היהודים הגרמניים עצמם.¹⁷

התגברות הפגיעות ביהודי גרמניה לאחר הבחירות לרייכסטאג ב־5 במרס 1933, למרות מאמצי השלטונות להסתיר את האירועים, לטשטש אותם ולהכחישם, כיטור גרוב בעתונות העולמית, ובעקבותיה גם בעתונות הארצישראלית, והגבירה את חששות, מבלי שיצרה תמונה ברורה של המצב, ואולי דווקא מסיבה זו.¹⁸

בתדרגה התחילו להגיע במרוצת חודש מארס 1933 ידיעות ממקורות ציוניים בגרמניה להנהלת הציונית בלונדון ולהנהלת הסוכנות בירושלים. מגרמניה עצמה קשה היה לקבל ידיעות ברורות במישור, מכיוון שחששו מתגובות השלטונות במספרה וקשרים כאלה יתגלו, אולם נתקבלו ידיעות בעקיפין, דרך ארצות שכנות לגרמניה, ואף רמזים על חוסרת המצב מגרמניה עצמה.¹⁹ באמצע מארס התקבל בלונדון ובירושלים דו"ח מפורט יחסית על המצב בגרמניה, שנכתב על־ידי פרנץ קאהן ונשלח ממורבסקה-אוסטריה (Mährisch-Ostau) שבצ'כוסלובקיה.²⁰ הדו"ח היה מבוסס על ביקור חטוף שערך קאהן בעיירת גבול גרמנית, בה נפגש בביתו של אחד הציונים המקומיים לשיחה ארוכה עם ארגנסט מבור. מלבד הערכות על המצב הכללי בגרמניה, שהתבססו על ידיעות שקיבל קורט בלוטנפלד, נשיא ההתאחדות הציונית בגרמניה, על סמך קשרים שהיו לו עם חוגי הממשלה בתקופה שלפני עליית היטלר, התרכזו הדיווח בנתונים והערכות על מצב יהודי גרמניה והלך הרוחות בקרבם, וכמיוחד על הגעשה בתנועה הציונית שם. בין השאר כתב קאהן על כך שאוסקאר ואסרמאן חתם על כרוז הבחירות של „מפלגת העם הגרמנית-לאומית“, תעל הסערת שהדבר חולל בהתאחדות ציוני גרמניה (להלן ה־ZVD), על נקיטת פעולות זהירות, כגון השמדת חומר, שנגקטו במשרדי ההתאחדות מתוך חשש מפני פשיטה אפשרית של ה־SA או של המשטרה, ועל דיונים שהתקיימו לקראת אפשרות של איסור הפעילות הציונית והמשך הפעילות במחתרת. קאהן מספר על החלטה לנסות ולהקים אירגון ארצישראלי חדש, שיפעל כלפי השלטונות במסווה של אירגון „לקידום היצוא הגרמני לארץ־ישראל“.²¹ כאן מגיע לראשונה, עד כמה שמצאתי, לארץ־ישראל אחד מהרעיונות ששימשו בסיס לתפיסה שמצאה את ביטוייה מאוחר יותר בהעברה. רעיון גוסף באותו כיוון מובלע בדו"ח בעקיפין, כאשר קאהן מתאר נסיונות ליצירת קשר בין האירגונים היהודיים בגרמניה, ובתוכם ה־ZVD, לבין השלטונות. כבר בשלב זה התקבלה התפיסה שיש לשמור על קיום מגעים עם השלטונות, אפילו כאשר אלו הם שלטונות נאציים, משום שרק כך ניתן יהיה לפתור סוגים שונים של בעיות, בעוד ש„השיחות על המשך פעילות במחתרת נראות כדיבורים על משחק ילדים מגוחך“.²²

באותם ימים, שבהם נותק הקשר בין ההנהגה הציונית בלונדון ובירושלים לבין ה־ZVD או לפחות צומצם לעניינים שיגרתיים שלא היו עלולים לעורר חשדות

כלשהם,¹⁷ והתערכה היתה שמצב זה עשוי להימשך לאורך זמן, הצביע מכתבו של קאהן על דרך אפשרית להשגת מידע על הנעשה בגרמניה, וסנאטור ביקש ממנו להמשיך ולהחת חוליה מקשרת להעברת מידע משם לארץ־ישראל.¹⁸ תחנת טימסר" נוספת הציע סנאטור להנהלה הציונית בלונדון לנסות ולהקים בהולנד, על מנת שתעביר את המידע ללונדון.¹⁹

בסוף מארס ניתנה להנהלה הציונית בלונדון אפשרות לעמוד ישירות על מצב יהודי גרמניה בעקבות ביקורה של משלחת יהודית משם. המשלחת, שכללה את ריכארד ליכטהיים, מארטין רוזנבליט ולודוויג טיץ, יצאה מגרמניה על פי דרישתו של גרינג, בעקבות פגישתו ב־25 במארס עם ארבעה מראשי היהדות הגרמנית,²⁰ במטרה להכתיש את הידיעות בעתונות העולם על פגיעות ביהודי גרמניה וללחץ לביטול אסיפת המזאת שעמד הקונגרס היהודי האמריקאי לכנס בניו־יורק.²¹ ב־27 במארס נפגשו אנשי המשלחת עם כמה מנהיגים ציוניים ולא־ציוניים של היהדות הבריטית, וביניהם וייצמן וסוקולוב, ותיארו באוזניהם את המצב, לרבות את הפגישה עם גרינג ואת האיומים שהשמיעו הוא ומנהיגים נאציים אחרים.²² כעבור כמה ימים יכולים היו גם חברי הנהלת הסוכנות היהודית בירושלים לקבל דיווח בלתי־אמצעי על הנעשה בגרמניה, כאשר הגיע לארץ איש בנק אפ"ק גיאורג הלפרן, אשר עזב את גרמניה ב־25 במארס ומסר את הדרייה שלו להנהלה ב־9 באפריל.²³

ככל שהתרכבו ידיעות, בעתונות וממקורות פרטיים, על הנעשה בגרמניה, נעשו אירגונים יהודיים בכל העולם, ובכללם כמובן גם הנהגת התנועה הציונית, מודעים יותר למצב ועקב זאת מודאגים ממנו, ובחוגים שונים החלו להישקל דרכי הפעולה והתגובה האפשריות. חלק מרכזי בתגובה זו שקיבלו הדיונים על דרכי התגובה בראשית אפריל היה לאותה משלחת יהודי גרמניה שהגיעה ללונדון. לא רק שהיא סיפקה רקע אינפורמאטיבי שבלעדיו לא ניתן היה לשקול את הצעדים המעשיים, אלא היא גם השפיעה השפעה חשובה על הכיוון הכללי של התגובה שאימצה לה הנהלה הציונית. המגמה הכללית שהסתמנה בדיונים עם הנציגים מגרמניה ולאחריהם היתה לשמור קודם כל על האפשרות להמשיך ולקיים פעילות ציונית בגרמניה ואף להרחיבה. מכאן התחייב קו של הימנעות מהצטרפות לתנועת החרם האנטי־גרמני שהחלה מתעוררת ברחבי העולם היהודי בקרב לא־ציונים וציונים כאחד. מגמה שניה שהתקבלה, היתה לנסות ולרכז תחת גג אחד את פעולות גיוס הכספים והעזרה, לפליטים ולנשואים בגרמניה, שהחלו בהם אירגונים יהודיים שונים, ותיקים וכללה שקמו במיוחד לשם כך, בין־ארציים וארציים, ולדאוג למקומה הבכיר של התנועה הציונית במסגרת זו אם אמנם תוקם. מגמה שלישית היתה להכיר בבעיית ההגירה כבעיה העיקרית של יהודי גרמניה בתוקף הנסיבות, ולנסות למצוא דרכים לסייע לה. בעקבות הדיונים עם אנשי המשלחת שקלו חברי ההנהלה, בלחצו של ליכטהיים, באם לא לבקש מווייזמן, אשר יצא לארץ־ישראל מיד לאחר הפגישה הראשונה ב־27 במארס, לשוב ללונדון על מנת לרכז בידיו משם את פעולות העזרה בתחום הפוליטי והכלכלי לאלפי הפליטים שנמלטו מגרמניה לארצות השכנות, ולעבד תוכנית סיוע ליהודים הנשואים בגרמניה, והם הרוב הגדול

בינתיים.²⁴ התנגדות לווייצמן בתוך ההנהלה הייתה עדיין חזקה דיה כדי למנוע פניה כזאת, אף לנוכח לחצם של הנציגים מגרמניה, וכך המשיך וייצמן בחוכמת ביקורו בארץ-ישראל.

בארץ-ישראל החלו הדיונים במצב מגורמניה קודם כל במסגרות בלתי-פורמליות, בעיקר בקרב יוצאי גרמניה, ורק בראשית אפריל החל הנושא להעסיק את הנהלת הסוכנות היהודית. כבר בדיונים הראשונים והבלתי-פורמאליים הללו, עליהם כתב סנאטור ללוקר,²⁵ הסתמנו קווי הפעולה והעקרונות העיקריים שהנחו אחר-כך את התגובה הציונית לשלטון הנאצי מחוץ לגרמניה. ברור היה, שתגובה אנטי-גרמנית חריפה עשויה לסכן את הציונים בגרמניה.²⁶ המחשבה על ניצול הצינורות הדיפלומטיים הבריטיים בגרמניה, אם לשם השגת מידע ברור ומתימן יותר על המצב ואם לשם התערבות של ממש הייתה מקובלת יותר על חברי ההנהלה בלונדון מאשר על ירושלים, ממנה כתב סנאטור ללונדון, שעדיין אפשר לנצל את אפשרויות הקשר הקיימות למרות הביתוק, כמו דרך מורבסקה-אוסטרבה, ולקבל באמצעותן ידיעות מדויקות יותר מאשר אלה שתתקבלנה דרך השגריר הבריטי בברלין. המחשבה על קיום מגעים ישירים עם הממשלה הנאצית עצמה על מנת להגיע איתה להסדר כלשהו בנושא ההגירה היהודית מגרמניה הועלתה לראשונה על-ידי פליס רונבליט (פנחס רוזן) בשיחה, בה השתתפו מלבדו גם הנטקה, לאנדסברג וסנאטור, שהתקיימה ב־17 במאָרס. שאר המשתתפים בשיחה היו, לפי עדותו של סנאטור,²⁷ ספקניים מאד ביחסם לרעיון זה משום שלא ראו מניע כלשהו שיביא את הממשלה הגרמנית להסכים להצעה כזו, ומתוך חשש שהיא עשויה להביא קשיים נוספים על היהדות הגרמנית. יחד עם זאת ביקש סנאטור מלוקר לברר את יחסם של אנשי ה־ZVHD לרעיון. סיכום המחשבות שהועלו בדיונים מוקדמים ובלתי-פורמאליים אלה הועלה על-ידי סנאטור בתזכיר, ששימש כנראה בסיס לדיון שהתקיים אחר-כך בהנהלת הסוכנות. קווי הפעולה העיקריים שהעלה סנאטור היו: א. הקמת שירות אינפורמאציה שיוזן את ההנהלה במידע שוטף על המתרחש בגרמניה. ב. תיאום הפעולה הפוליטית בגרמניה ובארצות החשובות שמחוץ לה. ג. סעד מידי לפליטים וסיוע כלכלי קונסטרוקטיבי למהגרים לארצות השונות.²⁸

במקביל לכך התנהלו הדיונים הראשונים בלונדון בהשתתפות חברי ההנהלה הציונית שם, אישים בולטים ביהדות הבריטית, נציגים מגרמניה (רוזנבליט, שגשאר זמן ממושך יותר מהנציגים האחרים לצורך זה), ופנחס רוטנברג. כתוצאה מדיונים אלה התגבש קו מחשבה לפעילות פוליטית, שמטרותיה המוצהרות, אשר ברור היה כי לא תושגנה, היו: א. שוויון זכויות ליהודי גרמניה בפני החוק, ב. מניעת עקיפתו של עיקרון זה על-ידי צעדים אדמיניסטרטיביים. ג. החזרת הסטאטוס־קוו אנטי-ד. הפסקת התעמולה האנטישמית, ומתן אפשרות הגירה לכל יהודי הרוצה בכך, לרבות מתן האפשרות להוציא אֶתו את רכושו.²⁹ נוכחותם של פליטים במספרים גדלים והולכים בארצות הגובלות עם גרמניה עשתה את שאלת פעולות העזרה המיידיות לחשובה לא פחות מהפעילות הפוליטית. הוסכם שיש צורך להשלים סדר בהתארגנות הספונסאנית של ועדי עזרה מקומיים שונים ולרכו את מאמץ גיוס

הכספים לפעולות אלה.²⁰ שאלת פעולות העזרה וגיוס הכספים עוררה את בעיית מקומה של ארץ־ישראל במגבית מעין זו והשתלבות הקרנות הציוניות בה.²¹ בראשית אפריל עלתה שאלת יהודי גרמניה לראשונה בישיבת הנהלת הסוכנות היהודית.²² הדיון הממשי הראשון נערך תחת רושמו של החכם האנטי־יהודי שהוכרו בגרמניה ב־1 באפריל. היוזמה לכך באה מטנאטור, ורובו של הדיון התנהל בהשתתפותם של ראשי יוצאי גרמניה בארץ־ישראל שלא היו חברי הנהלה — הנטקט, ומורת, פינר וקרויאנקר. לאחר שגיאורג הלפרן, אשר חזר כמה ימים קודם לכן מגרמניה, תיאר את המצב שם, העלה פינר בשם יוצאי גרמניה את עיקרי תוכניתם: הקמת קרן מיוחדת לעזרה ליהודי גרמניה, שתשתלב בקרן עולמית למטרה זו, שסביב שאלת הקמתה התנהלו אז דיונים בין אישים ואירגונים יהודיים שונים בעולם. הדיון הארוך שהתנהל אחרי־כך העלה את כל הבעיות של יחסי ההסתדרות הציונית עם אירגונים יהודיים אחרים, ומעמדו של וייצמן בתנועה הציונית במסגרת התגובה למאורעות בגרמניה, השפעת גיוס כספים למען עזרה ליהודי גרמניה על מצבו של הקרנות הציוניות, והיחס בין הגולה לארץ־ישראל בפעולות העזרה ובכסף המושקע בהן. חלק מחברי הנהלה (ארלוזורוב וטנאטור) התבטאו בעד השתתפות פעילה ואף בעד נטילת היוזמה להנהגת פעולת העזרה בתוקף העולמי שלה על־ידי הסוכנות והצבתו של וייצמן בראשה, מבלי לחשוש לגורלן של הקרנות או מפני האפשרות שמאמצ העזרה העיקרי לא יופנה לארץ־ישראל. לעומתם שלל פארבשטיין את השתתפותה של הסוכנות היהודית בתגובה העולמית ואת תפניה לוויצמן. גיומן היה בעד השתלבותה של הסוכנות, אך נגד וייצמן, ואילו הכסטר הטיל ספק בתכונה אשר בהצמדת ארץ־ישראל כדרך הפתרון ליהודי גרמניה, משום ש...שאלת גרמניה אינה יכולה להיסתר בארץ־ישראל. גם עם 10 מיליונים לא נפתור אותה. יש לפתור אותה בגרמניה עצמה, בארצות השכנות, אולי במקצת על־ידי פתיחת ארצות־חברית וקנדה. הסוכנות וההסתדרות הציונית אינן יכולות לפעול לכיוונים כאלה. לכן איני מאמין שהפעולה תצליח באמצעות ההסתדרות הציונית והסוכנות. כסף יינתן לא לסוכנות וכדומה, אלא לחתימות חשובות, ואלה לא יבקשו פתרון דווקא ורק בארץ־ישראל.²³

ארלוזורוב העלה בדיון את בעיית קשיי התגירה מגרמניה — האיסור על הוצאת כספים והאפשרות להוציא סחורות במקום כספים, והעלה את הצורך ביצירת מנע אישי עם ציוני גרמניה, ואחרי־כך הציע שהוא עצמו יסע לשם כך לגרמניה ויעמוד שם מקרוב על מצב העניינים. בעוד שפרסיכל הישיבה מוכיר בדבריו של ארלוזורוב בהקשר זה באופן סתמי „ענייני עליה“, הרי שמברק הסיכום של ישיבה זו שנשלח להנהלה בלונדון מוכיר בפירוט ניהול משא־ומתן עם הממשלה הגרמנית על הקלות בעליה, ואף רומז על כך, שתגובת מחאה חריפה מדי עשויה להפריע למשא־ומתן מעין זה בעתיד.²⁴ בסיכומו של דבר תוסכם בהנהלת הסוכנות היהודית להציע להנהלה בלונדון להתחיל במערכה לגיוס כספים לעזרת יהודי גרמניה בארץ־ישראל, בהנהגת הסוכנות היהודית ובשיתוף קרן היסוד והוועד הלאומי. הנהלת הסוכנות היהודית חביעה את תמיכתה במערכה עולמית לגיוס כספים, בה תשתתף הסוכנות יחד עם אירגונים יהודיים אחרים, בתנאי שיובטה מראש כי חלק

מתאים של הכספים שיגויסו בדרך זו יוקדש לפעולות שיקום של מתגרים יהודיים מגרמניה בארץ־ישראל שתתנהלנה בסיקוחה של הסוכנות היהודית. ההנהלה הציעה להטיל על וייצמן ליוזם כינוס ועידה יהודית בינלאומית בלונדון בראשית מאי 1933 כדי לדון בפעולות המדיניות והפינאנסיות, וכן הודיעה ללונדון על התוכנית ליציאתו של ארלוזורוב לגרמניה ואחר־כך ללונדון.²⁰

נראה שהנהלת הסוכנות, בשל חוסר שיתוף הפעולה בין חבריה והעדר הנהגה וקו מוסכמים עליהם, לא שימשה פורום יוזם וקובע בעניין זה, ועיקר הדיונים התנהלו מחוצה לה והובאו לידיעתה בדיעבד ולאחר מעשה. כך גיהל ארלוזורוב לאחר ישיבת ההנהלה ב־9 באפריל שיחות עם וייצמן וביקש ממנו בשם ההנהלה לעמוד בראש הפעולה העולמית. עוד ניסתה ארלוזורוב לתאם בין וייצמן, שתמך באיגון קרן עזרה, לבין פנחס רוטנברג שיצא, כאשר מאחוריו קבוצת מיליונרים יהודיים, בהצעה מגודלת, לבסס את מפעל העזרה להגירת יהודי גרמניה ויישובם על חברת מניות שתוקם בהון יהודי, ולמצוא נוסח מוסכם על שניהם, ועל־ידי כך להעמיד את ההנהלה בירושלים, ובאמצעותה את ההנהלה בלונדון. בפני סיכומים מוגמרים.²¹ בעקבות פעילותו של ארלוזורוב מחוץ למסגרת ההנהלה התעורר ויכוח חריף בינו לבין ניומן ופארבשטיין בישיבת ההנהלה אשר נערכה ב־16 באפריל. ניומן טען שפגישתו של ארלוזורוב לווייצמן געשתה ללא סמכות, והוסיף: "...ברור לי כי קיימת נטיה להשתמש בעניין גרמניה כדי לדחוף את ההנהלה לקבלת החלטות שונות. המו"מ עם הגרמנים מתנהל לא על ידנו, ולנו מוסרים אחר־כך רק ידיעות על מה שנעשה מחוץ לכותלי ההנהלה. ...יש כאן רוטנברג, יש וייצמן, הם מנהלים מו"מ, אתם מנהלים מו"מ, ולנו אין מקום בכל זה בתור הנהלה. מתאסף לו ארלוזורוב יחד עם איזה חברים של מפא"י, יושבים עם וייצמן ועם רוטנברג, מסדרים עניינים ואלינו באים אחר־כך בהצעות להצביע ולהחליט. זאת הנהלה זאת או פיקציה ?".²² ארלוזורוב מגדף לא נשאר חייב והוחזר: "...אם ההנהלה חושבת שהגיע הזמן לסלק את תנועת הפועלים הארץ־ישראלית מתנהלת העניינים האלה, הרי לא אתן את ידי לכך. אין אנו סוציאליזמוקראטיה גרמנית, ובארץ־ישראל לא ילכו העניינים בדרך זו".²³ במהלך הוויכוח הודיע ניומן על התפטרותו מועדת־המשנה שמינתה ההנהלה לעניין התגובה,²⁴ ועל התנגדותו להעמדת וייצמן בראש הפעולה ולגסירתו של ארלוזורוב לגרמניה, ובסיום הורה, כיו"ר הישיבה, לדחות להנהלה בלונדון על מחלכה.²⁵ מצד שני, העביר גם ארלוזורוב דיווח ללונדון, בו ניסה להסביר את הנימוקים לעמדתו. הוא תיאר את הפניה לווייצמן כיוזמתם של הציונים הגרמניים בארץ־ישראל (וכונתו ודאי לפנחס רוזן, הנטקה וכו'), הצדיק את הנסיונות (הבלתי־פורמאליים לדבריו) לתאם את תוכנית רוטנברג במסגרת תוכנית התגובה הכללית, והזהיר שכל עיכוב בהתחלת הפעולה עשוי להביא להסתלקותו של וייצמן ממנה, ועל־ידי כך לסכן את מעמד הבכורה של ארץ־ישראל בתוכנית כולה.²⁶

הוויכוח בהנהלת הסוכנות היהודית נמשך כעבור שלושה ימים בישיבה הבאה. נקודת המוקד שוב הייתה מקומו של וייצמן במפעל התגובה. לאחר שנכשל תכסיס של המיעוט (ניומן ופארבשטיין) להפריד בין הפעולה הפוליטית, שתוטל על וייצמן, לבין פעולת גיוס הכספים, שתיעשה על־ידי ההנהלה הציונית ללא שיתוף, הצביעה

התנהלה על שתי הצעות, של ניימן ושל סנאטור, וקיבלה את הצעת סנאטור לפנות לווייצמן ולבקש ממנו לעמוד בראש הפעולה.⁴² בנוסף לפניית הנהלת הסוכנות היהודית ללונדון להעמיד את וייצמן בראש מפעל התגובה לחצו לכך גם ציוני גרמניה בארץ-ישראל, שעמדתם היתה וזה לזו של ארלוזורוב, ואשר במסגרת התנועה היו "וייצמניסטים" באופן מסורתי, וכן גם הוועד הלאומי של היישוב היהודי בארץ-ישראל.⁴³

התנהלה הציונית בלונדון התלבטה אף היא בשאלת אופיה של המערכה העתידה. קודם כל היתה התלבטות כאשר למידה החריפות שצריכה התגובה לשאת, מתוך התחשבות במעמדם ובמצבם של הציונים בגרמניה. התלבטות זו החריפה בעקבות ביקורם בלונדון של רוזנבלית וליכטנברג בסוף מארס, ומצאה את ביטוייה בפניה לסטיסן וייז לנקוט קו מתון באסיפת המחאה שערך הקונגרס היהודי האמריקאי בניו יורק ב-27 במארס.⁴⁴ ובפניה להנהלת הסוכנות היהודית להימנע מכל צעד שעשוי להתפרש כהטלת חרם על גרמניה.⁴⁵ במקום להתרכז בגינוי המדיניות הנאצית כלפי יהודי גרמניה העדיפה התנהלה הציונית לצאת בתוכנית של פעולות עזרה וגיוס כספים, אולם גם סביב תוכנית כזו התעוררו בעיות של עיתוי, שיתוף פעולה עם גורמים יהודיים לא-ציוניים, ומקומה של ארץ-ישראל במסגרת המפעל.⁴⁶ הלחץ מארץ-ישראל עורר גם את בעיית השתתפותו ומעמדו של וייצמן בכל פעולה אפשרית, ותוכניתו של רוטנברג סיבכה את המצב עוד יותר. מתנגדה על ההתלבטויות בשאלות האלה נותן הדו"ח של לוקר על שיחה שניהל עם סאקר וזיו, בה שררו חילוקי-דעות הן לגבי העיתוי הנכון לצאת בו בקריאה לפעולת עזרה וגיוס כספים, והן לגבי מסגרת שיתוף-הפעולה עם הגורמים הלא-ציוניים. אחידות דעות שררה בין שלושת המשתתפים בשיחה לגבי הצורך בחקמת קרן מיוחדת לארץ-ישראל ובהתנגדותם לאירגון גיוס הכספים בצורה של חברת מניות כפי שהוצעה על-ידי רוטנברג.⁴⁷

נוסף לכך פעל על התנהלה הציונית לחץ של תחרות עם יוזמותיהם של אירגונים יהודיים אחרים. בעת שלונדון וירושלים התלבטו והתווכחו, עתידה היתה להתכנס בפאריס בסוף אפריל ועידת של אירגוני העזרה היהודיים, וסטיסן וייז יזם כינוס יהודי גדול אותו תיכנן למאי 1933, בו היו צריכים להשתתף ההסתדרות הציונית, הקונגרס היהודי האמריקאי, הוועד היהודי האמריקאי, בני-ברית, האליאנס, וועד שליחי הקהילות הבריטיות.⁴⁸ משום כך נבצעה התנהלה כמעט לחלוטין ללחץ להעמיד את וייצמן בראש המערכה הציונית למען יהודי גרמניה ואישרה זאת במברק להנהלת הסוכנות היהודית: "...גישאל מערכה זו יהיה בידי שתי ועדות, אחת פוליטית בנשיאותו של סוקולוב, והשניה מגבית עולמית בנשיאותו של וייצמן. שתי הוועדות ונשיאיהן יעבדו תוך שיתוף-פעולה ביניהן". למברק זה נלוות מברקו של סוקולוב לווייצמן: "...הצעתנו היא שתקבל על עצמך את נשיאות הוועדה של המגבית העולמית ליישוב יהודי גרמניה בארץ-ישראל. אני מקווה בכנות כי תעמיד שוב את מרכזן וכשרונותיהן לרשות מטרותנו המשותפת בשעה היסטורית שחורה זו. אני והנהלה כולה נשתף פעולה אתך במידה טאכסימאלית".⁴⁹ וייצמן עזב את ארץ-ישראל עוד קודם לכן, והדיעה השיגה אותו בטריאסט, בדרכו ללונדון.

משנסיימה המחלוקת הפנימית בתוך ההנהלה הציונית, ניתן היה לגשת למערכה המעשית לעזרת יהודי גרמניה. בארץ-ישראל הצטמצמה זו בשלב הראשון להכרזת על מגבית לעזרת יהודי גרמניה — מיבצע שהיה קטן-ממדים ונטול חשיבות מבחינת השפעתו המעשית ואף התקשה למלא את התקוות המצומצמות שתלו בו. באותו הזמן הושלמה תוכנית נסיעתו של ארלוזורוב לגרמניה.

פרשת נסיעה זו, מהלכה ותוצאותיה, עדיין מעורפלת. הרעיון הרעלה כזכור עליידי ארלוזורוב בישיבת הנהלת הסוכנות ב־9 באפריל — הישיבה הראשונה בה דנה ההנהלה בשאלת יהודי גרמניה. כאשר הסביר באותה הישיבה את תוכניתו, ציין ארלוזורוב ארבע מטרות לנסיעה זו: א. לדון באופן יסודי ומקיף עם ראשי הציונות בגרמניה על המצב בכללו. ב. לדון אתם על התכניות הקונסטרוקטיביות בארץ-ישראל לשיקום יהודי גרמניה בארץ. ג. לבדוק את ענייני העליה. ד. לברר לאשורו את המצב הפוליטי, ולעמוד על דעתם של אישים שונים במקום — הציר הבריטי למשל. פרט לסנטור, התנגדו שאר חברי הנהלת הסוכנות היהודית לנסיעתו של ארלוזורוב, בטענת שהמצב מצריך את נסיעתם של מגייסי כספים, כלומר גיומן והכסטר, ולא של אנשי המחלקה המדינית (ארלוזורוב) או מחלקת העליה (סנטור). בסופה של הישיבה נתקבלה התוכנית, כאשר הכסטר הצטרף לחמיכתו של סנטור בה מתוך גימק, שעצם הנסיעה חשוב, אף ללא יצירת מגעים פוליטיים (וכונתו ודאי למגעים פוליטיים עם השלטונות הגרמניים). ולו רק בגלל החשיבות שיש לצורך בעידוד יהודי גרמניה, ובמתן הרגשה להם שהיישוב בארץ-ישראל וההנהלה הציונית חושבים עליהם ואינם מתעלמים מגורלם.²⁰ בעקבות הכרעה זו הודיעה הנהלת הסוכנות היהודית להנהלה הציונית בלונדון על הנסיעה.²¹

נסיעתו של ארלוזורוב נקבעה תחילה לאמצע אפריל, אולם נוכח המחלוקת שהתעוררה בתוך הנהלת הסוכנות היהודית הוא דחה אותה בשבוע. אגב כך הוא פנה לקונסול הגרמני בארץ-ישראל, היינריך וולף, וביקש ממנו הפניה מתאימה וחמלצה כלפי המחלקה המטפלת בענייני ארץ-ישראל במיניסטריין-החוץ הגרמני — דבר המעיד על מונתו לבוא במגע עם השלטונות בעת הביקור, בניגוד לרושם שניסה ליצור בדיוני ההנהלה, שם אמר שלדעתו אין מקום כעת לנא"מ עם הממשלה הגרמנית, ושהוא עצמו לא היה נכנס למשא-ומתן כזה.²² במכתבו לקונסול הסביר את מטרת נסיעתו כ,סודם כל לנסות לגבש לעצמי המונח, באיזה היקף באה בחשבון הגירה (Ueberwanderung) יהודים גרמניים לארץ-ישראל, ובאיזה אופן יכולות למצוא פתרון השאלות הקשורות ביישובם מחדש", כשהקטע האחרון מתייחס ודאי לשאלת הרכוש שיוכלו המהגרים להוציא מגרמניה ולהביא אתם לארץ-ישראל.²³ המכתב של וולף למיניסטריין-החוץ הגרמני לקראת הנסיעה חוזר מלה במלה על תגדרת המטרה של ארלוזורוב, ומוסיף כמה דברי המלצה.²⁴

ערב הנסיעה התעוררה מחדש התנגדות לה בתוך הנהלת הסוכנות היהודית. בתגובה לכך חזר ארלוזורוב והגדיר את מטרותיה: א. לבדוק את אפשרויות הליקווידציה של רכוש יהודי והעברתו מגרמניה, האת האפשרויות להקמת מוסד מיוחד לשם כך, באם הוא יחיה בחוץ והקמתו תהיה אפשרית. ב. לבדוק את היקף העליה האפשרית מסוגים שונים. ג. לבדוק את עקרונות ותהליך חלוקת הסרטיפיקטים

בגרמניה. ד. לבדוק את אפשרויות הפעילות הציונית בגרמניה בתנאים החדשים. ה. לבדוק את אפשרויות המשא ומתן עם ממשלת גרמניה (שעליהן התבטא כפי שצינתי בעמוד הקודם). ו. להשתתף בוועידה (שלפי השמועה עתידה היתה להתכנס במאי) בלונדון ולמסור לה על תוצאות ביקורו והתרשמויותיו. ז. לתת, על-ידי ביקורו של חבר ההנהלה הציונית הרגשה לציוני גרמניה שאינם מבודדים ומנותקים.²⁰ בוויכוח שהתעורר אחר-כך העלו מתנגדי הנסיעה את הנימוק שהביקור עשוי להזיק לציונים בגרמניה אם לאחר-מכן תנקוט ההנהלה הציונית צעדי תגובה, מכיוון שהם, ציוני גרמניה, ייתפסו על-ידי הממשלה הגרמנית כאחראים לכך, ומכאן שביקור זה עשוי להגביל את יכולת הפעולה של ההנהלה בעתיד.²¹ על עצם הצורך בבדיקת אפשרויות חיסול הרכוש היהודי בגרמניה, שהוצגה על-ידי ארלוזורוב כמטרה ראשונה של נסיעתו, לא חלקו, אולם טענו שבכך יכולים לטפל ציוני גרמניה עצמם, ואין צורך שיטפל בזה חבר ההנהלה. ארלוזורוב יצא לגרמניה ב-26 באפריל ושהה בה עד סוף חודש מאי. על פרטי שיחותיו ומגעיו שם נמעט ואין פרטים. מכל מקום נראה שהתרשם כי בעיית הגירה היא הבעיה המרכזית של יהודי גרמניה באותה שעה, ואת נקודת המוצא לטיפול בה ראה במציאת דרך להסדר שיפותר את שאלת תוצאת הרכוש היהודי מגרמניה. את המחשבות שגיבש לעצמו במהלך הביקור בנושא זה ריכז וסיכם בתזכיר הנושא את התאריך 19 במאי 1933, ואת הכותרת: Einige Thesen zur Frage der Liquidationbank („היות אחדות לבעיית החיסול“). הנתח-היסוד בהערכת-המצב של ארלוזורוב הן:

- א. לחצם של יהודי גרמניה להגירה הוא כה חזק, עד שלא ניתן יהיה לספק אותו במסגרת התגבלות הרגילות הקיימת לגבי יצוא הון.
- ב. תנועת הון כפי שתביא אתה הגירה כזו הצפויה מגרמניה תהיה בתיביצוע רק במסגרת הסכם עם הממשלה הגרמנית ועל-ידי מוסד כלכלי שיזקם לשם כך.
- ג. ללא מוסד מיוחד לליקוידאציה, תביא אתה מכירה מזוהזת של נכסים על-ידי היהודים להססדים כבדים.
- ד. כל עוד לא יוקם באנק מיוחד לליקוידאציה ויוכר באופן רשמי, לא ניתן יהיה למצוץ לחץ של הברחת הון מגרמניה בדרכים בלתי-ליגאליות. מלבד זאת שאין זו דרך היכולה להביא לידי פתרון, עשויות פעולות כאלה להחמיר את הבעיה ולסכן באופן ישיר את היהודים הנשארים בגרמניה.
- ה. אם לא יוקם באנק לליקוידאציה כזה בעתיד הקרוב ביותר, קיימת סכנה של ירידה גדולה בערך הרכוש היהודי בגרמניה.
- ו. פעולות החיסול וההעברה של הבאנק תימשכנה מיספר שנים, היות ומדובר כאן ברכוש בערך רב — לפי הערכתו של ארלוזורוב בין 10 ל-15 מיליון ליש"ט.

לדעתו של ארלוזורוב, ניתן יהיה להעביר חלק גדול מהרכוש היהודי אל מחוץ לגרמניה על-ידי הסכם בין באנק הליקוידאציה העתיד לקום לבין הממשלה הגרמנית על יצוא סחורות גרמניות לארץ-ישראל. יהיה זה, לדבריו, נימוק טוב

כלפי הממשלה הגרמנית, שכן הדבר יסייע בהנעת גלגלי התעשייה הגרמנית, במיוחד לאחר שבעקבות החכם האנטי-גרמני ירדה במידה ניכרת תנועת המסחר הגרמני עם ארץ-ישראל, ודרכה לארצות אחרות במזרח הקרוב. מנקודת המבט היהודית הוא טען, שיש להרחיק לראות מעבר לכל הרגשות, ולהגדיל באופן מלאכותי את היבוא הגרמני לארץ-ישראל, על מנת לחסל בדרך זו בגרמניה מדי שנה רכוש יהודי בערך של מיליון וחצי עד שני מיליון ליש"ט, דבר שמשמעותו היא הכפלת היבוא הגרמני לארץ-ישראל.

את הסיועון האפשרי כנגד רעיון הבאנק, כאילו הקמתו וריכוז הרכוש היהודי במסגרתו יקלו על השלטונות הנאציים להחרים את הרכוש היהודי, הוא פסל בטענה, שאם אמנם מתכוונים הנאצים לכך, יוכלו לבצע זאת גם אם הרכוש לא יהיה מרוכז אלא יפוזר בחטבונות מארקים חסומים של כמה וכמה באנקים, טענה שאומתה כמה שנים מאוחר יותר, כאשר אמנם לא נוקקו הנאצים לריכוז הרכוש היהודי בגרמניה על מנת להחרים אותו כאשר רצו בכך. לדעתו עדיף הריכוז בבאנק אחד מכיוון שבאנק כזה, שיוקם על בסיס של הסכם עם הממשלה הגרמנית, יוכל להשיג ערבויות בינלאומיות, ערבויות שלהן מייחס ארלוזורוב חשיבות מרובה, לא רק לשם הבטחת הרכוש מפני החרמה, אלא גם לשם הבטחת ערך מגיוותיו של הבאנק בתקופה בה היה ערך המאנק הגרמני נמוך. כערכים לבאנק רצה ארלוזורוב לראות הנחלה אנגלית, או אנגלית-צרפתית-איטלקית משותפת, ובזוהתתפות חבר הלאומים והקרנות היהודיות.

ארלוזורוב העריך, שמלבד הנימוק הכלכלי-תועלתי עשויים גם נימוקים מדיניים להשפיע על הממשלה הגרמנית להתרצות להסכם מעין זה. הוא חשב שדעת הקהל במערב אירופה ובאמריקה תקבל בעניין ובאחדת הסכם כזה, ובו בזמן תהיה הממשלה הגרמנית החדשה מעוניינת בשיפור תדמיתה ומעמדה כלפי חוץ.

ארלוזורוב לא הסתפק בתזכיר זה, אותו הגדיר „סודי ביותר“, וכעבור ימים מעטים נתן פומבי לדעתיו בעניין זה ברשימה שהתפרסמה ב"Jüdische Rundschau", בטאון התאחדות הציונית של גרמניה, ובה חזר על עיקרי הנחותיו: „...כאן אני מגיע בדיוק לשאלה, שאותה אני רואה כשאלה המרכזית בכל המצב היהודי-גרמני. זוהי שאלת חיסול של אותם נכסי רכוש יהודי-גרמני השייכים למתגרים. ...למשורדים הארצישראלים פנו עד כה כארבעים אלף איש. גם אם רק חלק מהם יגיע בסופו של דבר לארץ-ישראל, מראה מיספר זה בברור את חומרתה של בעיית התגירה. יהיה זה טירוף להתעלם מכך, או להשוב שהדבר יכול להיפתר ללא הסכם עם הממשלה הגרמנית. ...צריכים להיות מסוגלים להגיע להסכם אשר יאזן את הרכוש שישוחרר להגירה לארץ-ישראל על-ידי יצוא סחורות גרמניות לארץ-ישראל. אולי אפשר יהיה להקים חברה נאמנות, שבה תהיה ממשלת גרמניה שותף ישיר, וישתתפו בה גם אינטרסים אירופיים אחרים, שיקבלו על עצמם את חיסולו האיטי של הרכוש. ...בכל מקרה אין להימנע מהצורך למצוא מוצא. מוצא זה יימצא רק במשא-ומתן עם הממשלה הגרמנית.“²¹

לאחר ביקורו בגרמניה נסע ארלוזורוב לבריטניה, שם דיווח להנהלה הציונית בלונדון על ביקורו, מגיעו והתרשמויותיו מהמצב בגרמניה.²² לפי הדיווח נראה

כי ארלוזורוב התרשם בביקורו שהדור הצעיר היהודי בגרמניה מבין את המצב לאשורו, אך לא כן התנהגה היהודית שם. בקרב מוסדותיה המרכזיים שליטות עדיין הנגמנות הישנות (וזוה אומר אלה הדוגלות בהמשך הקיום היהודי בגרמניה) וציני גרמניה לא הצליחו לתפוס את הנהגת היהדות שם. ארלוזורוב מייחס זאת לחששותיהם של הציונים הגרמניים מפני גינוי מצד תורמים היהודיים האחרים. כך נוצרה אמנם, לפחות כלפי חוץ, חזית אחידה של יהודי גרמניה, במחיר ויתור מצד הציונים, חזית שבה צריך להיות זהיר מאד בביטוי המלים, „הגירה“ ו„חיסול הרכוש“.⁶⁰

ארלוזורוב חשש לדמות המנהיגות הציונית בגרמניה בעתיד, לאור כוונותיהם של לאנדאוואר, אותו ראה כדמות המרכזית בהנהגת ציוני גרמניה, של בלומנפלד ושל כמה מראשי הסניפים בערי השדה, לעזוב את גרמניה. כדבר הדחוף ביותר ראה ארלוזורוב את הצורך בתיכנון תוכניות קונקרטיות ובעלות אופי קונסטרוקטיבי של פעילות הסיוע בגרמניה ועבודת הקליטה בארץ-ישראל, והקמת מוסדות בגרמניה ובארץ-ישראל שיבצעו את התוכניות הללו. כמרכיב עיקרי בהן הציג את רעיון באנק הליקווידאציה, שאת הגשמתו ראה כדחופה ביותר משלוש סיבות: א. הצטמצמות המהירה של הרכוש היהודי בגרמניה. ב. החשש מפני ירידת ערכו של המארק בשוקי המטבע. ג. החשש, שיעיכוב ההסדר החוקי של בעיית חיסול הרכוש יביא להגברת הברחה הון יהודי מגרמניה בדרכים בלתי-לגאליות, שבסופו של דבר תביא לתוצאות עקובות מדם בשביל היהדות הגרמנית.⁶¹ בעקבות הדיווח של ארלוזורוב החליטה ההנהלה להטיל עליו, שהיה ראש המחלקה המדינית, את הטיפול בבעיות יישוב יהודי גרמניה בארץ-ישראל, תוך תיאום שיתוף-הפעולה עם שאר המחלקות בהנהלה ועם מוסדות אחרים, מחוץ למסגרת המוסדות, הקשורים בעניין.⁶² היות והשקפותיו של ארלוזורוב — ראיית בעיית הוצאת הרכוש היהודי מגרמניה כשאלה מרכזית, ההכרה, ששאלה זאת יכולה להיפתר רק במשאיותה עם הממשלה הגרמנית, וקבלת הדרך של חיסול הרכוש באמצעות יצוא סחורות גרמניות לארץ-ישראל — היו ידועות ודאי גם להנהלה, אפשר אולי לראות בכך משום הסכמה לעקרונות אלה. מכל מקום, ההנהלה הטילה על סנאטור ורוזנבלית לברר את האפשרויות השונות בגרמניה, ולהכין הצעת תוכנית קונקרטית להקמת באנק הליקווידאציה.⁶³

בלונדון נפגש ארלוזורוב עם סם כוהן, שהשלים קודם לכן הסכם פרטי עם מיניסטרוּן הכלכלה הגרמני שתאם בכמה נקודות את עיקרי השקפתו של ארלוזורוב (ראה להלן). נראת, שכוהן וארלוזורוב מצאו שפה משותפת בעניין זה, כפי שניתן להבין ממברקם המשותף לארץ-ישראל.⁶⁴

גורם נוסף שצריך היה להיחשב להמצאה — בהיותו הגורם הקובע הסופי בארץ-ישראל — היתה הממשלה הבריטית. ארלוזורוב, יחד עם ברודצקי, נפגש סמוך להגיעו ללונדון עם מיניסטרי-המוסבות, סיר פיליפ קוגליף-ליסטון, ולאחר שמסר לו את המסקנות אליהן הגיע כתוצאה מביקורו בגרמניה, העלה את שאלת העברת ההון היהודי מגרמניה ואת ההצעה לפצות על כך את גרמניה על-ידי הגדלת היצוא הגרמני לארץ-ישראל, וניסה לברר את יחסה של הממשלה הבריטית לרעיון זה.

לפי עדותו של ברודצקי, שערך הרשומות מהשיחה, היתה תגובתו של המיניסטר שלילית בברור, מתוך נימוק שגידול היבוא הגרמני לארץ־ישראל יבוא על חשבון היבוא הבריטי.⁶¹ מסקנתו של ברודצקי בסיכום התרשומת שלו על השיחה היתה: „היה ברור, שההצעה שבעיני רבים נחשבת לגורם העיקרי בהסדרת ההעברה של הון יהודי מגרמניה לארץ־ישראל תיחקל בהתנגדות רצינית, לא רק של בריטניה, אלא של כל המדינות שהיוצא שלהן לארץ־ישראל יועמד עליידי כך בסכנה“. ניתן להטיל ספק באובייקטיביות של התרשומות זו משני טעמים: א. למעשה לא הפריע הגורם תבריתי בהמשך לפעולות ההעברה. ב. ברודצקי הרבה בהמשך להשתמש בנימוק של התנגדות בריטית כדי להסתייג מפעולות ההעברה.

ארלוזורוב כמעט ולא הספיק לטפל בנושא הוצאת הרכוש היהודי מגרמניה בתקופה הקצרה שלטן שובו לארץ־ישראל ועד להרצחו. סם כוהן טוען שנפגש עמו בארץ־ישראל בפרק זמן זה לשיחה קצרה.⁶² אין לכך עדויות אחרות, ואף סם כוהן אינו מוסר דבר על תוכן השיחה. מכל מקום, מברקו האחרון של ארלוזורוב לפני הרצחו בא לחדש את הקשר עם ההתאחדות הציונית של גרמניה, כנראה בנושא זה של הוצאת הרכוש.⁶³

רצח ארלוזורוב וההלם שנפל על העולם הציוני בעקבותיו החליש לזמנ־מה את הפעילות סביב התכניות להוצאת הרכוש היהודי מגרמניה וסביב בעיית יהודי גרמניה בכלל. תנהלת הסוכנות בארץ־ישראל היתה משותקת עקב יציאתם של שני חברים נוספים לחו"ל (סנאטור והכסטר), ומרכז הפעילות עבר תחילה ללונדון, ואחר־כך לפראג, בה עמד להתכנס הקונגרס הציוני הי"ח באותו הקיץ. עם רצח ארלוזורוב נשמטה השליטה על הטיפול בשאלת הוצאת הרכוש מידי הסוכנות היהודית, והעניין נשאר בידיו של סם כוהן, עד שבלחצה של ה־ZVID שבה ההנהלה הציונית ובכנסה בדרך עקיפין לתמונה. גם אז המשיכה הוצאת הרכוש היהודי להתנהל במסלול נפרד ולא השתלבה במסגרת התגובה היהודית והציונית למשבר היהודי בגרמניה ולעתים אפילו נראתה כמנוגדת לה, ואף זאת כתוצאה עקיפה של רצח ארלוזורוב.

פרק ב

המשא־ומתן לקראת הסכם ההעברה

שאלת אפשרויות ההגירה מגרמניה לארץ־ישראל היתה, מלבד בעיית המשך הפעילות הציונית תחת המשטר הנאצי, אחת השאלות המעשיות העיקריות שהעסיקה את המוסדות הציוניים בתוך ומחוץ לגרמניה למן תחילת השלטון הנאצי, ובאופן מיוחד בתחשיים הראשונים לקיומו. לשאלה זו היו שני היבטים עיקריים, הארצי־ישראלי והגרמני, מן החיבת הארצי־ישראלי נקבעו אפשרויות ההגירה:

א. על־ידי מדיניות העליה של ממשלת המנדט, שהסתמכה בעיקר על הערכת כושר הקליטה של ארץ־ישראל מנקודת־מבט כלכלית.

- ב. על-ידי מדיניות העליה של הסוכנות היהודית — כלומר, כמות הסרטיפיקאטים שהיתה מוכנה להקצות לגרמניה לאור מצבה המיוחד, ומידת הנכונות שלה לתת עדיפות בהקצבות סרטיפיקאטים ליהודים מגרמניה על פני יהודים מארצות אחרות.
- ג. על-ידי אפשרויות התעסוקה שהציעה ארץ-ישראל לעולים מגרמניה לאור הרקע החברתי והמקצועי שלהם.
- ד. על-ידי אפשרויות ההכשרה וההסבה המקצועית בגרמניה, ארץ-ישראל, או ארצות-מעבר בדרך.
- ה. על-ידי אפשרויות המימון של מפעל הגירה והתיישבות גדול שעמדו לרשות התנועה הציונית.

על רקע המשבר היהודי בגרמניה פעלה התנועה הציונית, משניבשה לעצמה את קווי פעולתה במשך קיץ 1933, בעיקר בכיוונים הללו. ביטוי מקיף לעקרונות הפעולה הציונית בתחום זה ניתן על-ידי ארתור רוזין בנאומו בקונגרס הציוני ה-17 בפראג.¹

מן ההיבט הגרמני הושפעה העליה על-ידי שני גורמים עיקריים:

- א. מידת הלחץ שהפעילו השלטונות על יהודי גרמניה בתחומי חיים שונים, אך בעיקר בתחום הכלכלי.
- ב. מידת האפשרות של המהגרים להוציא אתם את רכושם או חלק ממנו, וההפסד שנגרם להם כתוצאה מכך.

כל עוד היה לחץ השלטונות עקיף ובלתי מפורש, היה משקל רב יותר לגורם השני. מאוחר יותר, בשנות 1938—1939, כאשר הלחץ להגירה הפך מפורש, ישיר, והופעל בעוצמה גדולה הרבה יותר מאשר קודם לכן, כמעט ולא טיילא גורם הרכוש תפקיד כלשהו.

יחד עם זאת, הפרדה מוחלטת בין שני ההיבטים היא סכימטית ובלתי-נכונה. למדיניות העליה של ממשלת המנדט היתה ויקה לאפשרויות הוצאת הרכוש מגרמניה באמצעות קביעת המכסות של 1000 ליש"ט לבעל חזן 250 ליש"ט לבעל-מלאכה לשם קבלת רשיון עליה. כמות הרכוש היהודי שהוצא מגרמניה והועבר לארץ-ישראל השפיעה כמובן גם באופן כללי על ממדי הערכת כושר הקליטה הכלכלי של הארץ, וגם על החלק הלאומי בהשוואה לחלק הפרטי במימון מפעל העליה, ואלו הן רק שתי דוגמאות.

הפעולה הציונית כמסגרת ההיבטים הארצישראלים של בעיית ההגירה מגרמניה היתה פעולה גלויה ברובה, כתוך ומחוץ לגרמניה. די לראות את חיקף ההתעסקות בארץ-ישראל ב-"Jüdische Rundschau", כדי לעמוד על משקלה הרב של ארץ-ישראל בפעילות הציונית בגרמניה. לעומת זאת היתה הפעילות במסגרת ההיבטים הגרמניים עדינה הרבה יותר, מסיבות של ממשלת גרמניה ושל התנועה הציונית גם יחד, נעשתה ברובה כחשאי, ורק מדי פעם דלפה לעיתונות וממנה לפולמוסים חריפים בפורומים שונים, שהבליטו עוד יותר את האופי העדין שלה.

ההתעניינות בצד הגרמני של בעיית ההגירה באה מיד משהתחילה להתברר תמונת המצב בגרמניה. ההנהלה הציונית בלונדון ניסתה לברר דרך הצינורות הדיפלומטיים הבריטיים מתי עמדת הממשלה הגרמנית, במיוחד בשאלת ההגבלות על הוצאת מטבע זר מגרמניה, שאלה שעמדה ביסודה של בעיית הוצאת הרכוש. הגבלות אלה נקבעו עוד לפני עליית היטלר לשלטון, בתקופה בה היה בריינג קאנצלר, ולא באו על רקע אנטישמי, כי אם על רקע בריחה המונית של הון מגרמניה בתקופת השיא של המשבר הכלכלי.² כתגובה לפניות ההנהלה נסמך בראשית אפריל 1933 מטעם מיניסטרויך המושבות הבריטי לברודצקי, כי מהבירור שעדיין השגיר הבריטי בברלין מסתבר, שההגבלות הרגילות על הוצאת מטבע זר מגרמניה נמצאות עדיין בתוקפן, אך ליהודים הרוצים לעזר לארץ-ישראל מותר להוציא אותם סכום של 1000 ל"ש"ט, הוא הסכום שנדרש על-ידי ממשלת המנדט לשם קבלת רשיון עליה בקטגוריה A-1, היא הקטגוריה של "קפיטאליסטים".³

הסדר זה לא היה מספק מבחינתם של יהודי גרמניה המועמדים לעליה. הוא לא התייחס לאלה שרכושם לא הגיע לסכום זה, ולא פתר את בעייתם של אלה אשר רכושם הסתכם ביותר מכך. במכתב לברודצקי בעקבות התשובה העקיפה שנחלקה בצינורות הבריטיים הדגיש לאנדאואר, ש"מטרתנו בשום אופן איננה להבטיח את ה-1000 ל"ש"ט לנולגות, אלא הרשאה רשמית לפיה תאושר הוצאת הון בגובה הדרוש על מנת להגיע לקיום מטובד בארץ-ישראל, ולפחות 1000 ל"ש"ט".⁴ באותו זמן הגבילה המסגרת החוקית בגרמניה את אפשרויות הוצאת מטבע זר ל-200 מארק לאיש, עם אפשרות לקבל מדי חודש סכום דומה מתוך רכוש שהיוצא השאיר אחריו בגרמניה או באמצעות קרובי משפחה. יחד עם זאת היו אפשרויות לקביעת יוצאים מן הכלל לגבי סכומים גבוהים יותר כאשר המדובר היה בהשקעות בחו"ל שכבר הוחל בהן ויש להמשיך אותן, או כאשר ניתן היה להוכיח שקיומו הכלכלי של המהגר בגרמניה נהרס ולעומת זאת הוא יכול, עם הסכום שיוציא אתו מגרמניה, לבסס לעצמו אפשרות קיום כלכלית בחו"ל.⁵ במקרים כאלה היתה ההחלטה לגבי סכומים של עד ל-15 אלף מארק (כ-1000 ל"ש"ט) נחונה בידי משרדי הדביוס המקומיים, ולגבי סכומים גבוהים יותר בידי מיניסטרויך הכלכלה בברלין. מטרתם של ציוני גרמניה היתה לשכנע את השלטונות להפוך יוצאים מן הכלל אלה לעיקרון ביחס למתגרים לארץ-ישראל. יחד עם זאת, המצב למעשה היה, שניתן להוציא רכוש בהיקף רחב מגרמניה במידה והיתה נכונות מצד בעל הרכוש להפסיד כ-25% מערך רכשו, וכל פעולת הסכם ההעברה בראשיתה התכוונה למנוע את העולים לארץ-ישראל מלשאת בהפסד כזה.⁶

ראינו כבר, כיצד חפס ארלוזורוב את פתרון בעיית הוצאת הרכוש כנקודת מפתח לכל הטיפול במשבר יהודי גרמניה, והוא לא היה היחיד. ארתור רופין עמד על כך כבר במארכ 1933.⁷ אנשים שונים במקומות שונים חיפשו דרכים שונות להתגבר על המכשלה הזאת. תצעה אחת, של יעקב רובינסון, היתה לנסות להפעיל לחץ על גרמניה באמצעות חבר הלאומים ולדרוש ממנה את ביטול ההגבלות על הוצאת מטבע זר לגבי אותם אנשים המבקשים לעלות לארץ-ישראל.⁸ רעיון אחר העלה לאנדאואר, והוא לתציע לממשלה הגרמנית תורמת סכומים גדולים של מטבע

ור לגרמניה, ובכך ליצור בסיס למשאומתן על הקלות להגירה.⁹ כיוון מחשבת שלישי שהתפתח, ואשר תפס גם את ארלוזורוב, היה הרעיון לפצות את גרמניה על אובדן מטבע זר במתן אפשרות להרחבת היצוא שלה. אפשרות זו עשויה הייתה להתקל בשלושה מוקדי התנגדות — א. הסתייגות בריטית, ב. התנגדות מצד תעשיית מקומיות, ג. תנועת החרם האנטי-גרמני שהחלה להתפתח בעולם היהודי — ומצדדיה היששו דרכים להתגבר עליהם.¹⁰

בעוד המחשבות עולות והריונים על האפשרויות השונות מתנהלים בין ראשי התנועה הציונית בלונדון, ירושלים, ומקומות אחרים, החלה בתחום זה יוזמה פרטית בקנה-מידה קטן. איש עסקים ארצישראלי בשם סמואל (סם) כוהן, שהיה בעל קשרים בגרמניה ויצג בעניין זה את חברת „הנוטע“ בארץ-ישראל, פנה למיניסטרוני הכלכלה ותחנץ בברלין בבקשה לקבל רשיון לייצא סחורות גרמניות לארץ-ישראל תמורת תשלום במארקים חסומים (Speckmark) של מהגרים.¹¹ סם כוהן גם לא היה היחיד לחפוס את האפשרויות העסקיות הטמונות במצב החדש בגרמניה. עוד באמצע פברואר 1933 כתב איש עסקים ארצישראלי לארלוזורוב על תוכניותיו העסקיות בגרמניה, והוסיף:

„אני משוכנע בזאת (ואתי אנשים כה חכמים כמו: בלומנפלד, לאנדאואר, הלפרן, פויאררינג וכו') שיכולה כאן להיווצר תעסוקה מעניינת, מכניסה ומספקת חביונות גורמאליות ואשר לוקחת בחשבון — במצב זה — את המשך החיסול הכלכלי של היהודים בגרמניה — מצד אחד ואת עלייתה הכלכלית של גרמניה (בלי היהודים) — מצד שני“.¹²

מכל מקום, מפנייתו של סם כוהן התפתח משאומתן שהתנהל כחלק בברלין עם הפקידים הגרמניים שמידט-רילקה ממחלקת המזרח הקרוב של מיניסטרוני-תחנץ והרטנשטיין ממחלקת מטבע זר של מיניסטרוני-הכלכלה, ובחלקו בארץ-ישראל עם הקונסול הגרמני וולף.¹³ משאומתן זה הביא להסכם ראשון בסכום של מיליון מארק, אשר אושר על-ידי הצד הגרמני ב-19 במאי 1933. מכתב מיניסטרוני-הכלכלה הגרמני, החתום על-ידי רייכהארדט, מציין, שניתנת הרשות לחברת „הנוטע“ להשתמש בסכומים המופקדים לזכותה בחשבון מארקים חסומים בבאנק גרמני על-ידי מהגרים לארץ-ישראל (באישור מפורש של המשרד למטבע זר) על מנת לשלם בהם עבור יצוא מוסף של סחורות מגרמניה. מכתב זה הגביל את הרשיון לסחורות שנועדו לתצרוכת על-ידי „הנוטע“ בלבד, כלומר לא לשיווק והפצה, ואף ציין את סוגי הסחורות, שהיו בעיקר חומרי בניין, ציגורות ומכונות קלאיות, ש„הנוטע“ נמנה לרכשן קודם בציכוסלובקיה.¹⁴ למרות שהיה זה מכתב הבטחה ולא הסכם פורמאלי, החל מיד מיניסטרוני-הכלכלה הגרמני לנהוג על פיו. החל מראשית יוני 1933 הופנו יהודים שביקשו לעלות לארץ-ישראל אל עו"ד מווס, שייצג את „הנוטע“ בגרמניה.¹⁵ מכיוון שההסכם העניק למעשה סנופולין ל„הנוטע“, התעוררו תמיהות וסימני שאלה שונים לגבי אצל אותם יהודים שהופנו על-ידי שלוחות מיניסטרוני-הכלכלה אל החברה. באמצעות עסקנים ציוניים בערי-השדה הגיעו סימני שאלה אלה למרכז ההתאחדות הציונית של גרמניה בברלין.¹⁶

לא ברור ממתי נכנסה ההתאחדות הציונית של גרמניה בסדר המשאומתן שניהל סם כהן עם משרדי הממשלה הגרמניים. סם כהן עצמו טוען, שקורט בלומנפלד, נשיא ההתאחדות, ולאנדאואר, מזכירה, ידעו על הדיונים מראשיתם.²⁷ לעומת זאת טען לאנדאואר, שה-ZVID העמדה בפני עובדה מוגמרת עם השגת ההסכם בין כהן למיניסטריון הכלכלה.²⁸ אלא שאצל לאנדאואר קיימת סתירה, ומכתב אחר שלו ניתן להבין כאילו ידע על הדיונים כבר בשלב מוקדם, ואז התערב בהם על מנת למנוע מתן מונופולין או מעמד מועדף ל„הנטע“, ואף נדמה לו שהצליח בכך.²⁹ נוסף לכך קשה להגות, שכאשר אחד מראשי הציונות בגרמניה, מווס, שימש כנציג „הנטע“ בארץ זו, לא ידעה הנהגת ציוני גרמניה על משאומתן כזה שהוא היה שותף לו. כהן עצמו מציין, שהוא משך לעניין המשאומתן את מווס על מנת לסמור על קשר עם ה-ZVID.³⁰ ברור גם, שמארטין רונבלית בלונדון היה בתמונת המשאומתן, וכן ידע על קשר בין סם כהן לציונים הגרמניים עוד לפני השגת ההסכם.³¹

בניגוד לאש, המקבל כפשוטם את דבריו של לאנדאואר במכתבו הנ"ל לפיגר, נראה לי שעניין יחסה של ה-ZVID למגעיו של כהן בגרמניה מורכב יותר. גם על סמך התפתחויות מאוחרות יותר נראה, שבקרוב הנהגת ציוני גרמניה פעלו שתי גישות מנוגדות בשאלת המשאומתן עם השלטון על חקלות בהוצאת רכוש. גישה אחת ראתה את מוקד העניין בגרמניה, והתייחסה לכן בחיוב לכל פעולה שיכולה היתה לקדם במשהו את הוצאת הרכוש מבלי לבדוק יתר על המידה בצידיה, גישה שניה, פלסטינוצנטרית, חיפשה את הדרך לקטור את מפעל היסול הרכוש היהודי בגרמניה לארץ-ישראל ולהפוך אותו לסגוף לבניין הארץ. גישה כזו לא יכולה היתה להישאר סגורתל מהפוליטיקה הארצישראלית וגם לא לתתייחס לשאלת התייחסות כלכלית-עסקית צרה בלבד.

לאנדאואר נראה לי, גם לאור עמדותיו בענייני ההעברה מאוחר יותר בארץ-ישראל, כמייצג של הגישה השניה, ולאור זאת ניתן להבין את עמדתו על הסתירות שבתוכה בין הצגת העניין במכתב בתוך גרמניה (ליצקובסון) לבין הצגתו במכתב לארץ-ישראל (לפיגר).³²

מגיעיו של סם כהן בכל הפרשה הזו ודאי שהיו מגיעים עסקיים, אולם הוא היה מודע למשמעויות הפוליטיות שהיו להסכם אותו השיג, והבין את המגבלות שהן היו עשויות להטיל עליו כמו גם את היתרונות שהיה יכול להפיק מהן. כהן הבין שלא יוכל לפעול בהיקף רחב בארץ-ישראל ללא גיבוי של המוסדות — במיוחד לאור תנועת התרם האנטי-גרמני — והעריך גם, שלהנהלת הציונית עשוי היה להיות עניין בפעולותיו והוא יוכל לשרת בהן גם אותה (ובהיקף רחב יותר מאשר את „הנטע“) מכיוון שהיא עצמה מוגבלת ביכולתה להתקשר ולנהל מגעים עם השלטונות הגרמניים, משום היותה חייבת בדין וחשבון לציבור הציוני היהודי, אשר הנטיות בתוכו היו מנוגדות לכיוון של הסכם עם הממשלה הנאצית. הגורם העיקרי שעשוי היה להתחרות בו בכך היתה ה-ZVID, שזויתה יכולה לעשות את אותו השירות מבחינת הפוליטיקה הציונית, וקל היה לה יותר לעשות זאת בצורה שתתקבל על דעת הציבור הציוני היהודי בכלל, בגלל היותה מייצגת את אותה

השכבה ביהדות הגרמנית שנחשבה אפטרופסית לרעיון העליה לארץ-ישראל, ובגלל שאי-אפשר היה לחשוך בה במניעים של רווח ותועלת אישית בפעולה כזאת, בנוסף לזאת היה לציוני גרמניה גם סיכוי טוב יותר לזכות בתמיכת המוסדות בארץ-ישראל. כדי להתגבר על מכשול זה ניסה כהן כנראה מתחילה, ומכאן בחירתו במוסד, לערב את ה-ZVID בפעולותיו, ולהשיג להן גיבוי מצד ההנהלה הציונית, דבר ששירת אותו במגעיו עם הגרמנים ואיפשר לו להציג את עצמו כיותר מסתם איש עסקים.

לאחר שהשיג את ההסכם הראשון שלו עם הגרמנים במאי 1933 הודיע סם כהן לדבריו ללאנדאואר, שבמסגרת ההסכם תוכלנה לפעול חברות אחרות בנוסף ל"הנוטע", והעלה בהקשר זה את שמה של חברת "יכין" ההסתדרותית (ויש לזכור כי "הנוטע" הייתה חברה שמאחוריה עמדו החוגים ה"אורחיים" של היישוב), ואת שמו של הד"ר ברין מחדרת. לדבריו הסכים לכך לאנדאואר וביקש ממנו לדון על כך עם לוי שקולניק (אשכול), שהיה נציגה של "יכין" לצורך זה.²⁰ גרמניה נסע סם כהן בלונדון ושם הודיע להנהלה הציונית על ההסכם שהשיג. איש הקשר של ציוני גרמניה בלונדון, מארטיץ רונגבליט, ידע על כך עוד קודם לכן, ודרכו נודע דבר ההסכם גם לחוגים שסביב התאחדות עולי גרמניה בארץ-ישראל, באמצעות אחיו, פליכס רונגבליט (פנחס רזון). עניין ההסכם עתיד היה להידון גם בפגישה בין רונגבליט ללאנדאואר בראשית יוני.²¹

מטעם ההנהלה הציונית, ביקש ברל לוקר מסם כהן להגיע להסכם עם "יכין" ועם גורמים נוספים הבאים בחשבון במטרה לפעול במשותף להנשכת תוכנית ההעברה. לוקר ציין במכתבו, שקיבל בשיחות רצון את נכונותו של כהן להעמיד את העניין כולו תחת ביקורת לאומית, וביקש ממנו לצאת בהקדם לארץ-ישראל כדי להחיש במקום את הדיונים הנחוצים לשם הסכמה על פעולה משותפת עם התברות האחרות, והבטיח שהנהלת הסוכנות בארץ-ישראל תהיה מוכנה לקחת חלק בכך.²² בלונדון נפגש סם כהן גם עם ארלוזורוב. קשה לתגות שארלוזורוב לא ידע עוד קודם לכן על פרשת המשא-ומתן שניהל כהן בגרמניה, שכן זהה שם בדיוק בתקופה בה הושג ההסכם, וההעניין באותו התחום שבו התנהלו הדיונים. מכל מקום, אין עדויות היכולות להצביע על קשר בין ארלוזורוב לכהן בגרמניה. בלונדון הרשנה ביניהם הסכמה לגבי עניין "הפיקוח הלאומי" על ההסכם ושיתופם של גורמים נוספים במסגרתו.²³

לאחר רצח ארלוזורוב נשאר סם כהן חופשי להמשיך בפרשת מגעיו עם השלטונות הגרמניים. בארץ-ישראל לא יכולה היתה למעשה להיות כל ביקורת על פעולותיו. בזמן הקצר שבין שובו של ארלוזורוב ארצה לבין מעשה הרצח הוא לא הספיק להכניס את הגורמים המרכזיים ביישוב לתמונת המצב בגרמניה. הנהלת הסוכנות היתה משותקת למעשה, והחבר היחיד בה שיכול היה לבקר את דרכו ואת מעשיו של כהן, סנאטור, נמצא אותה עת בגרמניה. לכן העדיף כנראה כהן להמשיך במשא-ומתן עם הגרמנים, כשמטרתו הפעם היא הרחבת היקפו של ההסכם מעבר למיליון המארק הראשונים שהעסקם עליהם במאי, בארץ-ישראל ולא בברלין, שם עולים היו הציונים הגרמניים להפריע לו במאמציו. בארץ-ישראל יכול היה

כוחן, על סמך מכתבו של לוקר ושיחותיו עם ארלוזורוב, להציג את עצמו כנהנה מגיבוי של התנהלה הציונית, בעוד שבגרמניה יכולים היו לאנדאואר, ודאי סנאטור, להכחיש זאת ולערער את מעמדו בעיני השלטונות.

חלקו השני של המשאומתן בין סם כוהן למיניסטריין הכלכלה הגרמני התנהל לכן באמצעות הקונסול הגרמני בארץ-ישראל, וולף, ומיניסטריין-החצר הגרמני, בהתכתבות בין וולף לרפראנט שלו בברלין חופס את המקום המרכזי בהתמקדה בעד העיסקה המוצעת עלידי כוהן הסיכוי לפנוע בהתארגנות החרם האנטי-גרמני לא רק בארץ-ישראל, שאת משקלה בתנועת החרם ניסה וולף לנפח, אלא גם בארצות הסמוכות, כגון מצרים, קפריסין וכו'.²¹ לאחר שהושגה התקרבות במגעים בכתב, יצא סם כוהן בראשית יולי 1933 פעם נוספת לגרמניה על מנת להשלים את המשאומתן במקום, ובהגיעו לברלין גילתה להפתעתו כי קו הפעולה שלו מצטלב עם פעולה של הציונים הגרמניים.²²

העדויות שבידי על שלביה המוקדמים של פעולה זאת מועטות,²³ ומתקבלות בעיקר מתוך שני מכתביו של לאנדאואר, האחד מיוני 1933 ליעקובסון, והשני מראשית יולי לפינר.²⁴ מהמכתב ליעקובסון מסתבר, שה-ZVfD השתלבה במשאומתן של כוהן עם מיניסטריין-הכלכלה עוד לפני ההסכם הראשון של ה-19 במאי, לאנדאואר כותב: „מיד חששנו מכך, שזה ישפיע לרעה על המהגרים שלנו, ובדיונים שסם כוהן ניהל על כך לחצנו, שיקבע בעל-פה שלא באה בחשבון שום העדפה או מתן מונופולין להנוטע“. סם כוהן גם דיווח במפורש, שהוא הבחיר זאת למיניסטריין. עוד כותב לאנדאואר שם, ש„הצלחנו או לסלק את המכשול הזה שהיה קיים ברבים מה-„Finanzamt“ וכוונתו לדרישה מהמועמדים להגירה להגיע להסכם עם „הנוטע“ לגבי הפקדת כספם בחשבונות, או תוכחה, שמשאומתן עם „הנוטע“ אמנם התקיים, אך לא הושגה בו הסכמה בין הצדדים. ב„אז“ מתכוון לאנדאואר ל„לפני שלושה חודשים“, ונראה כי זו טעותו שלו, מכיוון שנראה בלתי סביר שהסדרים אלה היו קיימים במאוס 1933 כפי שיצא מחשבון התאריכים. בסיומו של המכתב מציין לאנדאואר, שלנוכח התלונות השונות על מציאות הסותרת את מה שהוסכם עליו עם כוהן ועם מיניסטריין-הכלכלה, „אתערב מיד שוב בעניין. אני חושב שגם הפעם נוכל להתגבר על הדבר“. נראה שלהבטחתו של לאנדאואר היה בסיס, וביוני 1933 כבר התאוששה ה-ZVfD מן ההלם הראשוני של חילופי השלטון בגרמניה ואוכדן קשריה עם אנשי המשטר הקודם, והחלה ליצור קשרים חדשים ולחדש קשרים קודמים עם פקידיו הממשלה.²⁵ במכתבו לפינר, המאוחר בכחודש מהמכתב ליעקובסון, כבר יכול היה לאנדאואר להצביע על כמה הישגים שהשיגו הציונים הגרמניים במגעים עם משרדי הממשלה. יחד עם זאת, מכתב זה כתוב בנימה חזקה מאד של התגוננות, ולחלק מטענותיו של לאנדאואר הייתי מתייחס בהסתייגות. כך הוא טוען למשל ש„עוד בטרם הופיע כאן סם כוהן השגנו, שמהגרים מכל הקטגוריות המקצועיות יקבלו שיחרור כספים מבלי שיוכיחו תחילה אפשרות קיום בארץ-ישראל. יתירה מזו, ללא תרומתו והשתדלויותיו של ה' סם כוהן השגנו, שמהגרים יקבלו לא רק שיחרור כסף מזומן, אלא גם רשיונות ליצוא סחורות“.²⁶ אילו היתה טענה זו אמת, כי אז לא היה צורך בכל המשאומתן על

הסכם התעברה. נראה לי יותר, שהוא נובעת מהצורך שהרגישו הפלסטינזנים שבין אנשי ה-ZVfD להתגונן מפני האשמות מארץ-ישראל (מכתבו של פינר לאנדאואר מ-25 ביוני 1933 למשל), בעיקר מצד אנשים שמסביב למפא"י ומתחרים עסקיים של „הנוטע“, על שאיפשרו ל„הנוטע“ להשיג עמדה מועדפת בעניין. בסוף יוני התקיימה אמנם במשרדי התאחדות עולי גרמניה ישיבה בראשותו של רופין בה השתתפו נציגי כמה גופים כלכליים מרכזיים בארץ-ישראל ובה השכנס, לאחר שכוהן דיווח על ההסכם שהשיג בגרמניה, להמשיך בעניין, ורופין קיבל על עצמו להביא לידי הסכם בין „הנוטע“, „יכין“ וברין. בעקבות זאת הכין פליכס רחנבלט מסמך, עליו חתמו „הנוטע“, „יכין“, שבו הכריזו שתי החברות על נכונותן להתחום ביניהן הסכם, וחטילו על נציגיהן בברלין, לוי שקולניק ומשה מכנס, לעבד את פרטי ההסכם ודרכי הביצוע שלו.³² בהיעדרו של סם כוהן, שטרם הגיע לברלין, החל המשאומתן עם מכנס בחסות ה-ZVfD.³³ מכנס נדרש להודיע בשם „הנוטע“ למיניסטרוֹן־הכלכלה, שאין החברה מכקשת לעצמה מעמד מונופוליסטי בענייני תעברת סחורות, וההסכומים שיאושרו לעולים לשם העברתם בצורת סחורות יישמרו להם לשימושם, והסכים לדרישות אלה.³⁴ אולם נראה, שלא מסר למיניסטרוֹן הכלכלה הודעה כזאת עד לבואו של סם כוהן לברלין.

עם בואו של כוהן לברלין נערכה במיניסטרוֹן־הכלכלה הגרמני ישיבה, בה השתתפו לצד נציגי המיניסטרוֹנים הגרמניים (הכלכלה, תוצר והרייכסבאנק) כוהן ומכנס מצד „הנוטע“, ולאנדאואר, סנאטור (שכזכור היה חבר הנהלת הסוכנות היהודית) ולווינסון מצד ה-ZVfD. לגבי תוכנה של ישיבה זו קיימות שתי עדויות סותרות. זו של סם כוהן (באותו תזכיר שכבר נזכר פעמים רבות) הוּו של לאנדאואר.³⁵ לפי עדותו של כוהן, שנכתבה כמה חודשים לאחר מכן, נודע לו על הישיבה מפי מוזס מיד עם הגיעו לברלין, כך שבצעם הצטרף באקראי לישיבה שהתנהלה במסגרת משאומתן שהחל קודם לכן בין ה-ZVfD לבין השלטונות. לעומת זאת טרען לאנדאואר, שהיו אלה אנשי ה-ZVfD שהצטרפו לישיבה שזומנה ביוזמתו של כוהן דרך הקונסול הגרמני בארץ-ישראל. לפי כוהן הציעו לאנדאואר וחבריו לגרמנים בתמורה לרשיון יצוא הסחורות תשלום חלק מהסכום במטבע זר, בעוד שלפי תיאורו של לאנדאואר היתה זו דרישתם של הגרמנים ולא הצעתו שלו.

בישיבה זו סוכם, שהגרמנים ימשיכו לשחרר מטבע זר במוזמן בגובה של 1000 ליש"ט לעולה, בעוד שסכומים גבוהים יותר יעברו מגרמניה בצורת סחורות. כדי לאפשר זאת הוסכם שצריך להקים שני משרדי קלירינג — אחד שיוקם בגרמניה ובו יפקידו המהגרים את כספם לצורך רכישת הסחורות. כנגד הרעיון שהועלה (כנראה על-ידי הגרמנים), שפונקציה זו תמולא על-ידי הרייכסבאנק, הציעו אנשי ה-ZVfD שבאנק פרטי יעסוק בכך. משרד שני יוקם בארץ-ישראל ותפקידו יהיה כפול: לארגן הזמנות לסחורות, ולארגן את העברת התשלומים לעולים לאחר שיגיעו לארץ-ישראל. אנשי ה-ZVfD הציעו שאת התפקיד השני ימלא באנק אפ"ק, ולידו תוקם רשות נוספת, שלוחת של הבאנק או חברת נאמנות נפרדת, שתעסיק בענייני הסחורות. כנגד ההצעה הגרמנית, שהקורספונדנטים של הרייכסבאנק בארץ-ישראל ימלאו פונקציה זו, הדגישו הנציגים הציוניים שאת הפונקציה

הארצישראלית יוכל למלא רק מוסד הנחנה מאמנם המוחלט של העולים, ורק באנק אפ"ק בא בחשבון לשם כך.²² את תפקיד חברת הנאמנות שתעסוק בענייני הסחורות ניסה סם כוהן להשיג עבור „הנוטע“, כך עלה כאן בפעם הראשונה רעיון המבנה האירגוני של הטראנספר בצורה קרובה לדרך בה התבצע למעשה אחר-כך.²³ לאנדאואר, שחש בהתייחסות העניינית של הפקידים הגרמניים, ניסה לזרז את המשאומתן כדי לחסל נזוג שהחל להתפשט, לפיו התבצעו עסקאות פארטיזאניות של הוצאת רכוש יהודי מגרמניה באמצעות סחורות עלידי התקשרות של עולים בעלי השכונות מארקים חסומים עם יבואנים בארץ-ישראל שהזמינו סחורות בגרמניה על חשבון השכונות החסומים הללו, הוך השלמה עם הפסד מסוים. במקביל הוא ביקש מהופיין להתחיל בפעולה בארץ-ישראל על מנת להכין את הממשלה הגרמנית ואת הציבור בארץ-ישראל גם יחד לתפקיד שעומד הבאנק למלא בהסדר, לאנדאואר היה מודע להשפעות המזיקות שעשויות היו להיות לתנועת החרם האנטי-גרמני על ההסדר המוצע, וביקש מהופיין לדאוג לכך שהעולה לא ישא בהפסדים כתוצאה מהפעולה המסובכת של העברת רכושו בדרך זו, מתוך הנחה שבכך תנוטרל תעמולת החרם ביחס לתוכניתו.

בעקבות ישיבה זו הושג הסכם שני עם הגרמנים, שגם הוא, בדומה להסכם של ה־19 במאי, הוכר כהסכם של סם כוהן. השינויים לגבי ההסכם הקודם היו:

- א. היקף ההסכם הוגדל ממיליון לשלושה מיליון מארק, עם אופציה להמשיך אותו, אלא שבהמשך ישולם חלק מתמורת הסחורות הגרמניות המיוצאות לארץ-ישראל במטבע זר.
- ב. ההסכם החדש הקיף לא רק עולים, אלא גם אנשים המתעתדים לעלות לארץ-ישראל ובינתיים רוצים לחשקיע בה חלק מרכושם „ולהשתתף בבנין הארץ“.
- ג. התפקדה בגרמניה תיעשה, לא לזכות „הנוטע“ כמו בהסכם הראשון, אלא לזכות חשבון משותף ברייכסבאנק של באנק אפ"ק ו־Tempel-Bank הגרמני-ארצישראלי.
- ד. ליד ה־ZVED יוקם משרד מיוחד שתפקידו יהיה לטפל בענייני ההפקדות בגרמניה.²⁴

פרט לעובדה שמכתב האישור הגרמני הופנה לסם כוהן, הרי שהיה זה הסכם ברוח דרישותיה של ה־ZVED באותה ישיבה ב־13 ביולי. נראה, שהפקידים הגרמניים שעסקו במשאומתן לא היו מודעים לבעיות הפוליטיות של הצד היהודי, ודאי קשה היה להם לעמוד על ההבדלים שבין סם כוהן ללאנדאואר, כאשר סם כוהן היה מיוצג בגרמניה עלידי עמיתו של לאנדאואר בהנהגת ה־ZVED, כוזם, וכאשר עליפי דיווחי הקונסול בארץ-ישראל הוא נהנה מאמנם וגייבוים של ראשי היישוב.²⁵ במהרה יכולים היו לעמוד על כך, כאשר ביקר לאנדאואר במיניסטריין הכלכלה ב־20 ביולי כדי להגיש את תוכיו, נודע לו על ההסכם החדש ממנו הבין, שסם כוהן נבחר עלידי הגרמנים למלא, לצד באנק אפ"ק, את תפקיד הנאמן של העולים בארץ-ישראל. תגובתו כלפי הרטנשטיין, הפקיד אחר נפגש במיניסטריין,

היתה חריפה. הוא הכחיש את טענת הגרמנים כאילו סם כוהן הוסמך על-ידי אידשו מוסד יהודי לאומי, הטיל ספק ביכולתם של סם כוהן או של „הנוטע“ לעמוד בתחייבויות כלפי העולים המפקדים בידיהם את כספם, ואיים, בתוקף הפקידו במשרד הארצישראלי בברלין, כי ייעץ לעולים שלא לפנות ל„הנוטע“.⁴¹

עד כמה לא התייחסו הגרמנים לתחרות שבין כוהן ללאנדאואר ולא הבינו אותה אפשר לראות מתשובתו של הרטנשטיין, שענה ללאנדאואר בפשטות ובתמימות, שכוהן המלך על-ידי הקונסול בארץ-ישראל:

„...שזוא אישיות מנהיגה, בעל יפוי-כוח מאת המוסדות הלאומיים שלנו. אפשר לנסות ולראות אם העיסקה עם „הנוטע“ מתבצעת באופן בלתי-סדיר. על כל פנים הרשיון ניתן רק לפעם אחת“.

(דברי לאנדאואר במכתבו לתופיין). תשובה זאת לא הרגיעה כמוכן את לאנדאואר, שהצהיר באוזניו של הרטנשטיין, שלאור הנסיבות הוא עומד לזרוז את הקמת חברת הנאמנות שהפעל בארץ-ישראל לצד באנק אפ"ק, ויתחיל להעמיד עולים-בכוח הפונים למשרד הארצישראלי על הסיכון שבהפקדת כספם ביד „הנוטע“.

הרטנשטיין, שוודאי הופתע מתקיפתו של לאנדאואר מבלי להבין את הסיבות לת, הבטיח לפנות דרך מיניסטר-החץ לקונסול ולבקש בירור נוסף לגבי ההסכמה שקיבל או לא קיבל כוהן מהמוסדות הלאומיים, ובינתיים, עד שהתקבל חשבונו של הקונסול, לעכב את הוצאת החוראות לשלוחות של המשרד למטבע זר במיניסטריון לפעולה בהתאם להסכם עם סם כוהן מ-18 ביולי, כדי לרצות את לאנדאואר עוד יותר הבטיח לו גם, שכאשר תוקם חברת הנאמנות המוצעת על ידו, יאשר לה מיניסטריון-הכלכלה הסכם העברה, אם לצד „הנוטע“, ואם הסכם הכולל גם את „הנוטע“. לעומת זאת תבעיר ללאנדאואר, שאם מיניסטריון-החץ הגרמני יקבל חוות דעת חיובית על כוהן, וחברת הנאמנות לא תוקם במהירות, ייכנס ההסכם עם „הנוטע“ לתוקפו ותמשרד הארצישראלי יוכל לתדרך את העולים כרצונו.

לאנדאואר הבין את האזהרה כפשוטה, ולכן ביקש מהתופיין לפעול במהירות על מנת שתגורמים בארץ-ישראל המעוניינים בהעברה יקסמו מיד את חברת הנאמנות, ושהיוזמה לכך תבוא מצד באנק אפ"ק בתור גורם כלכלי מרכזי ביישוב.

למשך השבוע שאחר-כך חזרה נקודת המוקד של המשאומתן לארץ-ישראל. הקונסול ולף הפך לרגע לדמות המרכזית בפרשה, ובו תלוי היה המשך ההתפתחות. מצד אחד פנו אליו, באמצעות מיניסטריון-החץ, פקיד מיניסטריון-הכלכלה הגרמני וניסו לעמוד דרכו, כמי שיושב בשטח ומתמצא יותר בעניינים, על מעמדו האמיתי של סם כוהן בסדר הפוליטיקה הציונית.⁴² מצד שני ניסתה התופיין, באמצעות איש הנחלת אפ"ק היינריך מרגוליס, להשפיע על תוצאת דעתו של הקונסול ובאמצעותה על סיכויי ה-ZVHD במשאומתן עם מיניסטריון-הכלכלה. מהדו"ח של ולף למיניסטריון-החץ הגרמני⁴³ ומתדו"ח של מרגוליס על שיחתו עם הקונסול⁴⁴ מתברר, שמארגן התסבוכת שנוצרה במשאומתן בברלין ושהתמיהה את הגרמנים, היה לא אחר מאשר ולף עצמו. כתוצאה מרצונו להתבלט בתצלחה מרשימה כשכיר

החרם האנטי-גרמני בארץ-ישראל, פעולה אשר לדבריו אף ממשלת גרמניה לא האמינה בהיותה מעשית, שאף לורו ככל האפשר את החיטת ההסכם. סם כוהן, באיש עסקים, נראה לו מתאים יותר להשיג הסכם מהיר מאשר הביורוקראטיה המסורבלת של המוסדות הלאומיים ולכן, קרוב לוודאי גם מבלי שידע על הפעולות המקבילות לאלו של סם כוהן שנעשו בגרמניה על-ידי לאנדאוואר, לחץ על מיניסטרויך-החץ למחר להגיע להסכם עם סם כוהן ואף להעניק לו עמדת מונטפוליו, כאשר לשם כך הוא הפריז גם בתיאור סכנת החרם בארץ-ישראל וגם בתיאור מעלותיו הפוליטיות של כוהן וכישרה העסקי של „הנוטע“. כך, בניגוד לטענתו של לאנדאוואר כאילו כוהן ניהל את המשאומתן בדרך בלתי-ישרה כאשר התקשט בנוצות לא לו, בהציגו את עצמו כמסמך לנהל את המשאומתן מטעם ההנהלה הציונית, מתברר כי המלצה זו לא היתה פרי טענותיו של כוהן, אלא נכתבה על-ידי חולף למיניסטרויך-החץ, כאשר חולף עצמו הודה, בשיחתו עם מרגוליס, כי היא ניתנה אך ורק על סמך מכתב מההנהלה הציונית לפיו עומדת פעולתו של כוהן תחת ביקורת המוסדות הלאומיים.⁴⁰

נראה כי אנשי באנק אפ"ק הופתעו כאשר מצאו את עצמם פתאום מסובכים במשאומתן עם הגרמנים ובתחרות שבין כוהן ללאנדאוואר. הם חשבו שה-ZVfD מנהל משאומתן נפרד עם השלטונות הגרמניים, ללא קשר עם סם כוהן, ולא ידעו ששני הצדדים נכחו באותה הישיבה ממנה נבעו הסכם ה-18 ביולי וקביעתו של הבאנק כגורם בפרשה כולת.⁴¹ דבר זה מחזק את הסברה שהקרקע הממשי בין לאנדאוואר לסם כוהן בא ביוזמתו של הראשון, וחל רק לאחר ה-18 ביולי, כי מסתבר שבישיבה ב-13 ביולי לקחו הגרמנים רעיון של לאנדאוואר (צירוף באנק אפ"ק) ושילבו אותו בהסכם עם כוהן — עדות נוספת לכך שלא עמדו על התבדלים שבין השניים.

אשר לבאנק אפ"ק, הרי שהוא היה בתמונה לגבי המשאומתן שניהל סם כוהן. בניגוד לרשם שמנסה אש ליצור על התנהגותו של כוהן, "טוען מרגוליס, ש"סם כוהן לא היה בלתי-לויאל, כי הוא דרש די בתוקף שאסע בעצמי כדי לשאת-ולתת במסומו. הוא רצה בעצם לנסוע ללונדון, ולבוא לברלין רק כדי להציג אותי. היה ידוע לו שלא ניהלתי משאומתן עבור „הנוטע“. רק מכיוון שלא נסעת, החליט הוא (מלחץ הקונסול!) לצאת בעצמי".⁴² מכאן מסתבר, שלא ה-ZVfD הכניסה את באנק אפ"ק, ודרכו את ההנהלה הציונית, לעניין הסראנספר, אלא דווקא סם כוהן, בניגוד למסקנתו של אש.

באנק אפ"ק הפך עתה לגורם המרכזי מן הצד היהודי של המשאומתן. בארץ-ישראל ניסה מרגוליס להפעיל להצעים על הקונסול חולף, כדי שזה יסתלק מחמיכתו בסם כוהן.⁴³ בו בזמן הוא ניסה לתאם בין הגורמים הכלכליים המרכזיים ביישוב על מנת להקים במהירות את מוסד הקלירינג שצריך היה לפעול במסגרת התוכנית בארץ-ישראל, כדי שניתן יהיה להציג בפני הגרמנים תחליף ל„הנוטע“, ועל מנת להבהיר את מעמד החסר המוצע על רקע תנועת החרם. תנועת שנתקבלה ב„ועדת המוסדות"⁴⁴ בעניין החרם ביוזמת הבאנק היתה כנגד הכרזת החרם רשמי על גרמניה, אך בעד חרם למעשה, בלתי רשמי, מלבד באותם המקרים הנחוצים

על מנת להציל רכוש יהודי מגרמניה.⁴¹ לגבי מוסד הקלידינג סוכם, שבאנק אפ"ק יקבל על עצמו את מילוי הפונקציה הזאת, והופיין נתבקש לפעול בברלין ולהשיג את מה שניתן להשיג שם בהסכם עם השלטונות הגרמניים.

הופיין אכן הפך כעת להיות הדמות המרכזית בפרשה. בנוסף לפניית ועדת המוסדות מארץ-ישראל שהועברה אליו באמצעות מרגולים, ועוד קודם לכן בקשתו של לאנדאואר שהבאנק יקבל על עצמו את הטיפול המעשי בעניין, פנו אליו גם אנשי "הנוטע", סם כוהן ומשה מכנס, והודיעו לו שהם מוותרים על ההסכם שהשיגו לטובת הבאנק. סם כוהן מספר, שהגורם לוותר היה לחצם של גורמים שונים בארץ-ישראל שהופעלו על-ידי חברת "יכין" ההסתדרותית ועל-ידי התאחדות עולי גרמניה מתוך מניעים של תחרות עסקית. לאור עמדתו הנוקשה של הקונסול וולף, שלא נסוג מתמיכתו בסם כוהן, וההשפעה שהייתה לה על עמדת הפקידים הגרמניים שניהלו את המשא-ומתן בברלין, נראתה דרך זו של ויתור מרצון של "הנוטע" על הזכויות שקיבלה לטובת הבאנק, כדרך היחידה לצאת מהסבך, ואמנם כוהן מספר שרופין, הופיין ושושנה פרסיץ לחצו עליו בכיוון זה.⁴² חשבונם המעשי של אנשי "הנוטע" היה, שלאור התנגדות שהתעוררה בארץ-ישראל למונופול שקיבלו מהגרמנים ולאור העמדה השלילית של באנק אפ"ק כלפיהם, כועסים היו הסיכויים שההסכם מה-18 ביולי אמנם יוכל לצאת לפועל, במיוחד על רקע לחצי החרם בארץ-ישראל, ולכן העדיפו שותפות בעסק בטוח על מונופול שספק אם יתגשם. כתחלטה זו היה כנראה מכנס הקובע, מכיוון שהתנהגותו של סם כוהן בעתיד מצביעה על כך שלא השלים עם החיקת רגליו, ומדי פעם גילה יוזמות חדשות במגעים עם הגרמנים.⁴³

לאחר שהושג ויתורה של "הנוטע" נפגש הופיין עם לאנדאואר ב-26 ביולי, ובעקבות פגישה זו הודיע במכתב שנשלח דרך לאנדאואר למיניסטריון הכלכלה, שהבאנק אינו מוכן לקבל על עצמו את התפקיד שניתן לו, מבלי שנשאל על כך, במסגרת ההסכם עם "הנוטע" מ-18 ביולי. בעקבות מכתב זה קיבל הופיין הזמנה להשתתף בישיבה נוספת במיניסטריון הכלכלה הגרמני שנערכה ב-7 באוגוסט 1933, בה השתתפו מן הצד היהודי לאנדאואר ומרס ZVID, מכנס וסם כוהן מטעם "הנוטע", הופיין ורופין, שאמנם לא היה אז חבר התנהלה הציונית (הוא נבחר אליה מחדש כעבור כמה שבועות בקונגרס הציוני הי"ח בפראג) אך נהנה מסמכות וממעמד מיוחד בתנועת הציונית.⁴⁴ את הצד הגרמני ייצג סקד מיניסטריון הכלכלה הרטנשטיין, הוא אותו הפקיד שנפגש עם לאנדאואר ב-20 ביולי, ושעתיד היה לרכז את רוב המגעים בשאלת ההעברה בהמשך. באותה ישיבה הודיעו אנשי "הנוטע" על הסתלקותם מהסכם ה-18 ביולי, וכל תוכחים הסכימו כיניהם על כך שבאנק אפ"ק ימלא את מקומה של החברה בו.⁴⁵ סיכומה של ישיבה זו ניתן במכתב מיניסטריון הכלכלה הגרמני אל הופיין כעבור שלושה ימים: ההסכם עם "הנוטע" יועמד על בסיס כללי (כלומר בוטל המונופול שהוענק על-ידי הגרמנים לחברה זו). נקבעו שני חשבונות מיוחדים. בחשבון א' יופקדו מארקים על-ידי מהגרים בפועל ובחשבון ב' על-ידי מהגרים בפוטנציה. הכספים בחשבונות אלה יופקדו לזכות חברת נאמנות שתוקם לשם כך (כאשר עד לייסודה יפעלו באנק אפ"ק ובאנק

המספרים בתור נאמנים), והתמורה תשולם למתגרים בארץ-ישראל לפי דרישתם במזומן ובמטבע ארצי-ישראלי. מבין שני החשבונות ניתנה עדיפות למפקידים בחשבון א' וטוכם, שהמפקידים בחשבון ב' יוכלו לקבל את התמורה רק לאחר שתסתיימה התביעות מחשבון א'. חברת הנאמנות צריכה להקים נציגות בגרמניה לשם קיום המגעים עם המפקידים ועם ספקי הסחורות. היקף התסכם נקבע זמנית לשלושה מיליון מארק (לעומת חמישה מיליון שדרש הוסיין), ונקבע עקרונית שתהיה אפשרות לקבל מאת הגרמנים רשיון להעברת סכום נוסף לאחר שינוצל סכום זה, אלא שאז עשויה גרמניה לדורש חלק מהתמורה במטבע זר.²⁶ הוסיין אישר זמנית סיכום זה, ובינתיים התקשר לצורך הקמת חברת הנאמנות בגרמניה עם הבאנקים היהודיים המרכזיים של וארבורג וואסרמאן, אתם התם על הסכם למטרה זו ב־17 באוגוסט.²⁷

כעבור שלושה ימים נפגש הוסיין לשיחת נוספת עם הרטנשטיין, שמטרתה הייתה לעבד ביתר פירוט את הנקודות שסוכמו בישיבת ה־7 באוגוסט. בעקבות פגישה זו שלח הוסיין מכתב למיניסטריין־הכלכלה הגרמני, המהווה את אישור הצד היהודי להסכם.²⁸ במכתב זה ציין הוסיין תיקונים בכמה פרטים שעליהם סוכם בפגישה הנוספת עם הרטנשטיין. במקום נציגות של חברת הנאמנות בגרמניה הוקם חברה לייצוא שהפעל בגרמניה ובה ישתתפו, מלבד באנק אפ"ק, גם הבאנקים של וארבורג וואסרמאן. נקבעו הסדרים שגרעו למנוע ניצול לרעה של הכספים המופקדים בחשבון ב' (של העולים־בכוח — ולמעשה חשבון השקעות בארץ־ישראל) ועוד. כל התיקונים שהוצעו על־ידי הוסיין נתקבלו על דעת מיניסטריין־הכלכלה,²⁹ ושולבו בחוזר הפנימי של המיניסטריין, אשר הורה ללשכות התשלומים המקומיות לבצע את הדברים שסוכמו בין הוסיין להרטנשטיין.³⁰ אותם שלושה מכתבים שהוחלפו באוגוסט 1933 בין הוסיין למיניסטריין־הכלכלה הגרמני מהווים את הסכם ההעברה, ושימשו בסיס לכל אותם דיונים שהתקיימו בהמשך בין שני הצדדים ולכל הפעולות שנעשו במסגרת ההעברה עד 1939.

להנהלה הציונית היה תפקיד פאסיבי בלבד במשא־ומתן זה. ההנהלה הירושלמית הייתה משותקת מזה כמה חודשים — למעשה מאז יציאתם של ארלוזורוב, סנאטור והכסטר לאירופה בסוף אפריל 1933. לאחר רצח ארלוזורוב הפך סנאטור לדמות המרכזית בהנהלה בכל הקשור לטיפול בשאלת יהודי גרמניה. סנאטור פעל בגרמניה משך כל אותה תקופה בה התנהלו השלבים הראשונים של המשא־ומתן על־ידי כוהן ולאנדאואר, והיה שותף לחלק מהם, ובו בזמן עמד במגע שוטף עם ההנהלה הציונית בלונדון. עוד לפני רצח ארלוזורוב התכונן סנאטור להמשיך בפעילות בגרמניה בנקודה בה הפסיק אותה ארלוזורוב, והוא ביקש ממנו כבר בתחילת ביקורו לדאוג לרציפות הטיפול לאחר שיעזוב את גרמניה, על־ידי כך שיפביר אליו את הדברים באמצעות לאנדאואר או וולטש.³¹

סנאטור, שהיה נתין גרמני, היה דמות בולטת הן בקרב יוצאי גרמניה בארץ־ישראל והן בברלין. סמוך לבואו לגרמניה נתבקש למלא תפקיד מרכזי בניחול פעולות העזרה הפנימיות של הקהילה היהודית הגרמנית, אולם הוא סירב בתחילה בטענה שהאוריינטאציה של פעולות אלה אינה יכולה להתקבל על דעת הציונים

הגרמניים, ואם כי מראש לא התכוון לפעול במסגרת כזאת כנציג ציוני אין הוא רוצה להיות מעורב בחילוקי הדעות הפנימיים שבקרוב יהדות גרמנית, והוא מעדיף להישאר מחוץ לתמונה עד שתושג הסכמה לגבי דרכי הפעולה בין הזרמים השונים.⁴² אף על פי כן ויתר בסופר של דבר סנאטור, שביהן בהנהלת הסוכנות כראש מחלקת העליה, והצטרף כחבר לוועד המנהל של ה"Zentral Ausschuss".⁴³ הוא נשאר עוד כחודשיים בגרמניה, כשפעילותו מתרכזת בוועד המרכזי ובאירגונו של המשרד הארצישראלי בברלין. מתוך התעסקות זו השתלב במגעים שניהלה ה-ZVdF עם השלטונות, וכך הגיע לאותה ישיבת מיינסטריון הכלכלה ב-13 ביולי,⁴⁴ וכנראה שלא היה זה הדיון היחיד עם השלטונות בו נטל חלק.⁴⁵ מכאן שהיה מודע לתכניות שהועלו בדיונים אלה, אולם, בדומה לארלוזורוב, היתה ראיתו את הבעיה מקיפה יותר, רעברה את גבול שלושה המיליונים בהם עסק הסכם ההעברה, או אפילו חמישה המיליונים שדרש בהקשר לכך באנק אפ"ק. כך, בעוד תופיין, לאנזאואר וכוהן דניס בהסכם המצומצם, ניסה סנאטור לעשות נפשות לתוכנית לליקוידאציה כוללת ומקיפה של הרכוש היהודי בגרמניה.

בקיץ 1933 החלה כבר להירגע במידת-מה הבהלה שאחזה את יהודי גרמניה בחודשים הראשונים של השלטון הנאצי. חלק מפליטי הגל הראשון של הבריחה אף מצא את דרכו חזרה לגרמניה, ואוחדת הרגיעה היחסית שהשתררה השפיעה על תנחותיו של סנאטור בבואו להציג את תוכניתו. תוכנית זו היתה מכוונת לטווח רחוק, בהנחה שאת הרכוש היהודי בגרמניה אי-אפשר לחסל תוך זמן קצר, ושהדבר גם אינו רצוי לאור ההפסדים הגדולים שייגרמו בתנאים הנוכחיים כתוצאה מהמשבר הכלכלי הכללי, החרם האנטי-יהודי הבלתי-רשמי בגרמניה, וגורמים נוספים. בנוסף לכך היו לדעתו צפויים קשיים רציניים בהעברת ההון שיתקבל על-ידי חיסול הרכוש בגלל ההתנגדות על הוצאת מטבע זר. לכן, נראה לו לסנאטור להסדיר את הליקוידאציה החד-גתית של הרכוש היהודי בגרמניה באמצעות חברה נאמנות שתפעל באיטיות כאשר היא חופשית מהפרעות של התפוצות המצב הכלכלי, הבורסה וכו'. לאחר-מכן צריך יהיה להסדיר את העברת ההון שיתקבל מחיסול הרכוש באופן כזה שהרייכסבאנק יוכל לאשר אותה. למטרה זו הוא הציע להקים חברה מניות לא גרמנית (בעיקרה ראה אותה מבוססת על הון אמריקאי ואנגלי) שבתמורה להון היהודי הנצבר בגרמניה תנפיק ניירות-ערך שייירשמו בבורסות המרכזיות של אמריקה ואירופה. הממשלה הגרמנית תצטרך לערוב לפעולותיה של חברה כזאת כאשר תוקם, וזיה ברור לו לסנאטור, שערובת כזאת תושג רק תמורת ויתורים של הצד השני, היחודי. אפשרות כזאת לויתורים הוא ראה בשני תחומים: בהקלות ליצוא הגרמני, וביצירת מקורות עבודה נוספים בחוץ גרמניה, שתשתלב בתוכניות הממשלה הגרמנית למלחמה באבטלה. מתוך השתתפותו בדיונים עם אנשי מיינסטריון הכלכלה הגרמני הכיר סנאטור את תרגישות הגרמנית בשני תחומים אלה, ולכן הוא ראה בכך בסיס אפשרי למשא ומתן.⁴⁶

פרק ג

התגובה בתנועה הציונית ובציבור היהודי להסכם ההעברה

כאותם ימים בהם התקיימו המגעים האחרונים שהוליכו להסכם ההעברה עמד להתכנס בפראג הקונגרס הציוני ה"ח. היתה זאת ההתכנסות היהודית הבין-ארצית החשובה ביותר מאז תפיסת השלטון בגרמניה על-ידי הנאצים, ומטבע הדברים שציפו בכל רחבי העולם היהודי, ולא רק בציבור הציוני, לתגובתו על מעשי רדיפות היהודים בגרמניה. אלא ששאלת יהודי גרמניה לא היתה השאלה המרכזית ביותר בפרשת דיוני הקונגרס הזה, שהתכנס בצל המאבק בין תנועת העבודה לרביזיוניסטים על עמדת הבכורה בתנועה הציונית, מאבק שהוחרף באופן קיצוני לאחר רצח ארלוזורוב ופרשת החקירה והמשפט בעקבותיו, ובצל התרחקותו של וייצמן מהנהגת הרשמית של התנועה.

השאלה הגרמנית נדחקה לצד לא רק בגלל המאבק הפנימי בתנועה הציונית, אלא גם בגלל ההתלבטות ביחס לעמדה שעל הקונגרס לנקוט כלפיה. שאלה זו לא היתה פשוטה כלל, שכן מול השאיפה הטבעית להשמיע מעל במת הקונגרס מחאה וגיבוי חריפים של המדיניות הנאצית כלפי יהודי גרמניה, עמד ההשגש שמא הביא התבטאות חריפה מדי של הקונגרס לפעולות תגובה מצד השלטון הנאצי כלפי היהודים ובמיוחד כלפי התנועה הציונית בגרמניה, עד כדי הפסקת פעילותה דווקא בעת שלפי כל הידיעות נמצאה נמצאות פעילות זו בסימן של תנופה וחתרתנות גדולה, וכאשר מתנועה שולית ביהדות הגרמנית היא הלכה והפכה לגורם חשוב בתוכה. ביטוי לחששות אלה ניתן על-ידי המנהיג הציוני הגרמני בלומנפלד, בכתבו לווייצמן סמוך לכינוסו של הקונגרס: „אנחנו, היהודים הגרמניים, ובמיוחד הציונים הגרמניים, משמשים כבני ערוכה ביד הממשלה הנאציונאלסוציאליסטית“¹.

חששות מעין אלה הביאו עוד לפני הקונגרס ללחצים, ביוחד מצד שליחי התנועה בגרמניה, שהיו מכונים להביא לדחייתו על מנת להימנע מהדילמה ומסתוצאות החמורות שהיו עשויות לדעת האנשים בגרמניה לגבוע מהקונגרס לתנועה שם. עוד ארלוזורוב, בהגיעו ללונדון לאחר ביקורו בגרמניה מסר להנהלה הציונית, שמנהיגי הציונות הגרמנית (מלבד ליכטהיים, שתבע לקיים את הקונגרס) מתנגדים לקיומו של הקונגרס כמועד המתוכנן, אולם ההנהלה החליטה על אף זאת לכנס את הקונגרס ב־16 באוגוסט 1933, אלא שעל מנת למנוע את העלאת שאלת יהודי גרמניה באופן שעשוי יהיה לתזק להם כעתיד, החלט להטיל על הוועד הפועל הציוני לעצב מראש את צורת הטיפול בשאלה זאת בקונגרס.² למרות החלטת ההנהלה נמשכו הלחצים ושותפו בהם גם שליחי התנועה מארץ-ישראל שפעלו בגרמניה במסגרת המשרד הארצישראלי ו„החלוץ“. במכתב להנהלה בלונדון מראשית אוגוסט 1933 טען אנצו סירני, ש„דווקא בזמן האחרון גילתה הממשלה הגרמנית נטיה לאפשר בצורות שונות את הוצאת ההון היהודי מגרמניה לארץ-ישראל, וכן מרשים לנו את הרחבת עבודתנו הציונית והחלוצית. על-ידי כך גדלה מיום התשפעה הציונית על החיים היהודיים בגרמניה“. לעומת זאת, טען סירני, קונגרס שיתכנס עתה לא יוכל להימנע מלגנות את הממשלה הגרמנית

ולמחות כלפיה, וזו תצטרך להגיב בהטלת איסור על פעילות התנועה הציונית ו,החלוצ" בגרמניה. על-ידי כך תחסור העליה המאורגנת לארץ-ישראל ותבוטל האפשרות לשחרר הון יהודי מגרמניה, שלא לדבר כבר על תוצאות חסורות יותר עבור הציונים הגרמניים. המכתב הכתוב בלשון תקיפה מסתיים כך :

„אנו דורשים מכם, שתשמעו לאזהרה האחרונה, הבאה מאישים אחראיים של התנועה בגרמניה“.

גם אנשי הקשר של הציונות הגרמנית שפעלו מחוץ לגרמניה ניסו להביע את התנהלה לשנות את התחלפתה ולדחות את הקונגרס, אם כי לא תלו תקוות רבות באפשרות זו.⁴

ההתלבטות בשאלת הגרמנית תפסה, על פי הנחיית התנהלה בלונדון מ־17 ביוני, מקום נכבד כבר בדיונים המכניים של הוועד הפועל הציוני לקראת הקונגרס, שהתנהלו בפראג מ־17 עד ה־21 באוגוסט 1933. בפתיחת מושב הוועד הפועל הודיע נציגו, מוצקין, שהתנהלה הציונית יחד עם נשיאות הוועד הפועל החליטו פה אחד לכנס את הקונגרס במועד המתוכנן, על אף ההצעות אשר הועלו בעד דחיית הכינוס, מכיוון שהיו סבורים „כי אין ההסתדרות הציונית יכולה להמשיך ולשתוק נוכח הקאטאסטרופה שפקדה חלק מהעם היהודי“.⁵ אולם גם לאחר שנתקבלה התחלטה העקרונית לכנס את הקונגרס במועדו ולהעלות בו את שאלת יהודי גרמניה, המשיך החשש מפני התגובה הגרמנית להדריך את הדיון בבוא הוועד הפועל לשקול באיזו דרך להעלות את הבעיה בקונגרס. כמה מהחברים (שווארצבארד, שמואלק), שחששם היה כבד יותר, הציעו שלא להעלות את שאלת יהודי גרמניה במסגרת הוויכוח הכללי, הפומבי והפתוח לעתונות, שמא יאסרו במסגרתו „דברים לא אחראיים“, והציעו למנות ועדה שתדון בנושא ותגיש את הצעותיה למועצת הקונגרס.⁶ לעומתם סבר יצחק גרינבוים, שהדיון בשאלה המרכזית הזאת אינו יכול להיות חשאי בלבד, והציע לקיים ישיבת מיוחדת והגיגית של המליאה, שתוקדש לדיון בעניין יהודי גרמניה, ואשר בה תושמע מחאת הקונגרס והיהדות כולה כנגד הרדיפות.⁷

מחלוקת שררה גם בשאלת התייחסותו של הקונגרס לחרם האנטי-גרמני שהתפשט באופן ספונטאני או ספונטאני-למחצה ברחבי העולם היהודי, ואשר גם חוגים ציוניים במקומות שונים היו שותפים לאירגונו, אם כי התנהלה הציונית גילתה כלפיו יחס מסוייג מלכתחילה. כבר ב־29 במארס 1933 הבריקה התנהלה בלונדון לירושלים כדלקמן : „לדעתנו הצהרה של בויקוט על-ידי אירגונים יהודיים היא בלתי-מתאימה ומסוכנת“.⁸ בהנהלת הסוכנות בירושלים התגבשה עוד בראשית אפריל הדעה, שיש להמשיך במחאה ובפעולות דיפלומטיות כנגד המדיניות הנאצית, אך יש להימנע מחרם, במטרה להגן על היהודים הגרמניים, רשהגופים הציוניים השונים לא ינקטו פעולות העלולות לסכן את הציונים הגרמניים, אלא עליהם לוותרו בקידום הגירתם של יהודים גרמניים לארץ-ישראל.⁹

משהתקבלה דעתם של ארלוזורוב ופנאטור, שאין להימנע ממשא-ומתן עם השלטונות הגרמניים באם רוצים לפתור את בעיית הגירתם המסודרת של יהודי

גרמניה לארץ-ישראל, ממילא נדחתה האפשרות של השתתפות התנועה הציונית בחרם על גרמניה. אלא שהתייחסויות אלה לחרם היו פנימיות ולא קיבלו פירסום בציבור, שבקרבו היו ציפיות לקביעת עמדת התנועה בשאלה כלל-יהודית זאת. בארץ-ישראל היתה תנועת החרם חלשה יחסית, בגלל התנגדות המוסדות להכרזה רשמית,¹¹ אולם במאי 1933 פעלו כבר תנועות חרם מאורגנות פחות או יותר בארה"ב, בצרפת ובארצות נוספות. ביולי כבר נעשו פעולות לתיאום מערכת החרם בארצות השונות. נערכה ועידה בין-ארצית של תנועת החרם באמסטרדאם (20–21 ביולי), נבחר ועד פועל בין-ארצי של התנועה (בו השתתפו אונטרמאייר וקורלניק מארה"ב, דרייפוס מצרפת, קאסטרו ממצרים ויישליצקי מפולין) ונעשתה פניה ללורד מלצ'ס בבקשה שיקבל על עצמו את הנחלת התנועה. בתוך התנועה הציונית הצהירו הרביוניסטים על החרם כעל דרך התגובה העיקרית של היהודים לשלטונו של היטלר.¹² כנגד זאת דחה ביולי ועד שליחי הקהילות בבריטניה הצעה להצטרף לתנועת החרם. הקונגרס היהודי האמריקאי דחה הצעה דומה במאי 1933, אולם הצטרף בסופר-של-דבר לחרם ב־20 באוגוסט.¹³ כל אלה התפרסמו ברבים ולדעת חלק מתבררי הוועד הפועל הציוני חייבו התייחסות מצד הקונגרס, התייחסות שלא היתה יכולה להיות אחרת מאשר הצטרפות ותמיכה בחזית היהודית האחדה כנגד גרמניה הנאצית. כנגד זאת פעל החיש מפני ההשפעה האפשרית של הצטרפות מוצהרת של ההסתדרות הציונית לתנועת החרם על מעמדה ואפשרויותיה של הציונות הגרמנית. כדי להימנע מהדילמה הציע הוועד הפועל נחום גולדמן שלא להתייחס כלל בקונגרס לעניין החרם בנימוק שזהו עניינה של היהדות כולה ולא של הקונגרס הציוני, ומוטב על כן לדון בו במסגרת הוועידה העולמית היהודית שעתידה היתה להתכנס בדנבה לאחר הקונגרס.¹⁴

מול הקו של העמדת החרם כנקודה המרכזית בדיון על יהודי גרמניה בקונגרס, הציע רופין להעמיד במרכז הדיון תוכנית פוליטית שתקיף את כל מה שיכולה ארץ-ישראל לתרום לפתרון בעיית היהודים בגרמניה, וטען שבקונגרס זה אי-אפשר להצמצם רק בגינוי הממשלה הגרמנית ויחסה ליהודים.¹⁵

בעיה נוספת היתה בעיית מקומו של וייצמן, אליו פנתה ההנהלה הציונית בסוף אפריל 1933 בבקשה להנהיג את הפעולה ביחס ליהודי גרמניה, בדיון בקונגרס בשאלה זו. התוכנית המקורית של ההנהלה התכוונה לכך שווייצמן ישא נאום מרכזי חגיגי על הפתרון הציוני לבעיית יהודי גרמניה. נראה, שתומכי סוקולוב התנגדו לכך, וכתוצאה מכך ויתרה ההנהלה על נאומו של וייצמן בנימוק שטמילא חלק גדול מהסקירה על מצב היהודים בעולם (שנמסרה לקונגרס על-ידי סוקולוב) יוקדש לגרמניה, ולכן נאומו של וייצמן מיותר.¹⁶

בסימנה של ישיבת הוועד הפועל הציוני ב־17 באוגוסט הוקמה ועדה להמשך הדיון בשאלת הצגת בעיית יהודי גרמניה בקונגרס. בוועדה זו השתתפו סוקולוב, נשיא ההסתדרות הציונית, מדצקין, שחיה נשיא הקונגרס, ונציגי כל הסייעות בקונגרס: נחום גולדמן, יעקב הופמן, טייפן וייז, מרדכי נורוק, שלמה קפלנסקי, זלמן רובשוב ורוברט שטריקר. כעבור כמה ימים אושר הרכב זה כוועדה של הקונגרס לשאלת יהודי גרמניה.¹⁷

הוועדה סיימה את דיוניה מבלי שהצליחה להגיע לכלל הצעת החלטה מוסכמת על דעת כל חבריה. הרוב בוועדה הציע שלא לתעמור את שאלת יהודי גרמניה על סדר היום של המליאה, בעוד הנציגים הרביוניסטיים דרשו לקיים דיון כזה במליאה ודרישתם נדחתה ברוב גדול.¹⁷ לאחר-מכן לא נותר לקונגרס אלא לקיים הצבעה על הצעות הרוב והמיעוט בוועדה שהוגחו לפניו. הצעת הרוב נוסחה כך שלא נזכר בה כלל עניין החרם האנטי-גרמני, הובעה בה מחאה בישפה חריפה למדי, אך עיקרה היה בהדגשת מקומה של ארץ-ישראל במקלט ליהודי גרמניה הנרדפים, ובצורך לתמוך בציונות וכבניין ארץ-ישראל כדי לבסס עוד יותר את האפשרויות שהיא מציעה לפתרון הבעיה.¹⁸ לעומת זאת דיברה הצעת המיעוט הרביוניסטי על חובתה של יהדות העולם להגיב על הרדיפות בגרמניה, על ברכת הקונגרס לתנועת החרם שהתפשטה בקרב יהודי כל הארצות, ועל תמיכת התנועה הציונית בכל נסיון להרחיב ולארנן את תנועת החרם.¹⁹

הדיון בסיכומי הרוב והמיעוט של הוועדה לעניין יהודי גרמניה נערך ב־24 באוגוסט. באותו יום נשא רופין את הרצאתו על יישוב יהודי גרמניה בארץ-ישראל.²⁰ הרצאה זו היוותה למעשה מצע של עקרונות המדיניות הציונית בשאלת יהודי גרמניה למשך השנתיים הבאות. רופין דיבר על הגירה כפתרון יחיד לבעיית יהודי גרמניה, שאת עיקרה ראה בהשמטת הבסיס הכלכלי לקיומם, על ארץ-ישראל כארץ הגירה עיקרית, ועל אפשרויות הקליטה בארץ-ישראל של העולים מגרמניה. לגבי היקף הפתרון האפשרי בארץ-ישראל ניסה רופין להיות ריאליסטי: „עלינו להיות מודעים לכך, שארץ-ישראל איננה סיימת רק למען יהודים מגרמניה, אלא ששערי ארץ-ישראל חייבים להישאר פתוחים גם ליהודים מארצות אחרות. קשה לקבוע את חלקה של העליה מגרמניה בתוך כלל העליה לארץ-ישראל מבלי לפגוע באינטרסים של יהודים מארצות אחרות הרוצים לעלות לארץ-ישראל. ...לבסוף תלויה יכולת הקליטה של העולים מגרמניה באמצעים שיביאו עמם ובאמצעים שיהוות העולם תגייס למטרה זו. נראה, שארץ-ישראל תוכל לקלוט חלק ניכר — רבע, שליש, ואולי אף חצי — ממאתיים אלף המהגרים הגרמניים במשך תקופה של חמש, שמונה, או עשר שנים.”²¹

בהרצאתו של רופין הוזכר לראשונה בקונגרס עניין הסכם ההעברה, כאשר רופין ציין לשבח את פעולתו של סם כוהן, ש„השכיל לפני חודשים אחדים...לנהל משאומתן עם מוסדות מוסמכים בגרמניה בדבר מתן רשות ליהודים המבקשים לעלות לארץ-ישראל להוציא אתם חלק מרכושם בניירות-ערך ובסחורות.”²² כבר איזכור מצומצם זה של הפרשה הביא לכמה מברקי מחאה שנשלחו למוצקין ולמנהיגים מרכזיים אחרים בקונגרס, ודרשו להפסיק כל משאומתן עם גרמניה, וכנגד זאת להמשיך ולהרחיב את החרם עליה.²³

באותו יום, ה־24 באוגוסט, בו עמדה שאלת יהודי גרמניה במרכז דיוני הקונגרס, הופיעו בעתונות ידיעות ראשונות על ההסכם עם הגרמנים. תחת הכותרת „הסכם עם גרמניה על הוצאת רכוש יהודי לארץ-ישראל” כתב באותו יום „הארץ”, ש„על פי ההסכם עם הממשלה הגרמנית הושגה האפשרות להעביר רכוש יהודי לארץ-ישראל. הטראסט קורפוריישן שנוסדה עכשיו גותנת אפשרות להעביר שלושה

מיליון מארק אחרים.²¹ גם לפתונאים כנראה לא היתה ברורה התחרות שבין לאנדואר לסם כוהן.

בימים הבאים המשיכו להופיע ידיעות שונות בעתונות, שהשלימו או תיקנו את הידיעה הראשונה.²² עד שבסוף אוגוסט יצאה העתונות ב„פצצה“ חדשה — הופיעו ידיעות לפיהן נחתם הסכם בהיקף עצום על יצוא תפוזים מארץ-ישראל לגרמניה.²³ הידיעה היתה מעורפלת ופאנטאסטית, מכיוון שאין כל עדויות פרט לידיעות בעתונות, שאכן התקיים באותה תקופה משא-ומתן בנושא זה, מלבד הערה סתומה למדי של מוצקין בוועידה העולמית היהודית השניה על „תושב ארץ-ישראל, שאיננו ציוני ואולי הוא אף אנטי-ציוני, אשר עשה הסכם זה עם גרמניה“,²⁴ וודאי לא בהיקף שעליו מסרו הידיעות בעתונות. נסיונות שנעשו אז על-ידי עתונאים לברר את העניין נתקלו בשתיקה מצד המשרד הארצישראלי בברלין, ובהכחשה מצד ממשלת המנדט ומיניסטרוֹן-המושבות הבריטי, שלהם ייחסו הידיעות הראשונות בעתונות את דבר השגת ההסכם. מכאן הגיעו למסקנה ש„המסבר היחידי הוא שיש לייחס את הידיעות למאמצים הנעשים על-ידי כמה פרדסנים מארץ-ישראל לשמור על השוק הגרמני.“²⁵ בעתונות ניסו לקשור להסכם זה את שמו של גיאורג הלפרן, ממנהלי באנק אס"ק בלונדון, אולם הבאנק הכחיש כל שייכות שלו או של הלפרן לעניין.²⁶

כבר דבריו של רופין בהרצאתו על המשא-ומתן שניהל סם כוהן הביאו כאמור למשלוח כמה מברקי מחאה לנשיאות הקונגרס. הידיעות בעתונות עוררו ספרת רוחות בקונגרס עצמו (שמשום-מה לא התעוררה לאחר הרצאתו של רופין) והחזירו את גרשא יהודי גרמניה אל המליאה.

הרביזיוניסטים, שדרישתם לקיים דיון במליאת הקונגרס בשאלת יהודי גרמניה נדחתה יום קודם לכן, ניסו ב-25 באוגוסט בדרך עקיפה להעלות את הנושא לדיון. גרוסמן, מבחיג הסיפה הרביזיוניסטית-דמוקראטית העלה שאילתה, בה גינה את ההסכם, אשר לפי הידיעות בעתונות נחתם עם ממשלת גרמניה, ושאל אם הוא נעשה ביוזמתה או בידיעתה של ההנהלה הציונית, ותבע תשובה דחופה, כדי שתיתן לקונגרס אפשרות לדון בנושא זה.²⁷ מחוץ לקונגרס אמר באותו הזמן לעד ד'בוטונסקי לעתונאים בדברו על שאלת החרם, ש„כמו תמיד, כך גם עכשיו אנו מוחים נגד כל ניסיון של פשרה בשטח זה. מדברים לפעמים על האפשרות של הסכם בין מוסד יהודי ידוע לבין ממשלת, הרייך השלישי, הסכם לפיו תרשה הממשלה ליהודים הגרמניים המגושלים מגרמניה להוציא חלק קטן מכספם, ואנו היהודים, נתחייב מצדנו לתמוך ברייך השלישי על-ידי קניית סכום הגון מאד של סחורות. הסכם כזה הוא שפל, מחפיר וראוי לבוז, ואילו התנשם היו ההמונים היהודיים, בייחוד בארץ-ישראל (שעליה המדובר כאן) מסרבים לקיים אותו.“²⁸

גרוסמן חזר והעלה את העניין בישיבת מוצא-ישיבת, ה-26 באוגוסט, של הקונגרס, והתערע על שטרם נענה, לוקר השיב מטעם ההנהלה, שבגלל השבת לא הספיקה ההנהלה לדון בשאילתה שלו, ורק לאחר דיון פנימי תחליט ההנהלה אם למסור את האינפורמציה שיש בידה על ההסכם למליאת הקונגרס או לאתת

הוועדות שלו.²² לאחר שלושה ימים הודיע לוקר בשם ההנהלה במליאה, שפרטים נוספים בעניין הסכם ההעברה יימסרו לוועדה המדינית של הקונגרס (בה היה גרוסמן חבר — ממלא מקום) ולא למליאה.²³ בו ביום (ה'29 באוגוסט) תחל הדיון בוועדה המדינית, שהייתה זו ישיבתה החמישית. פתח את הדיון לוקר, בהצהרה מטעם ההנהלה. בדבריו טען, שההנהלה לא ניהלה את הדיונים אשר הביאו לידי הסכם ההעברה עם גרמניה. הוא הטיל את האחריות לעניין על סם כוהן: „סם כוהן, שהיה בלונדון בראשית יוני, הראה להנהלה מכתב שקיבל ממיניסטריין הכלכלה, אשר נכתב כתוצאה מדיונים שניהל סם כוהן בשם, הנוטע. במכתב זה הביעה הממשלה הגרמנית את נכונותה להתיר ליהודים המהגרים לארץ-ישראל לקחת אתם 15 אלף מארק במומן ועד 10 אלפים מארק בסחורות המיוצרות בגרמניה. ההסכם ההוא הקיף סך של מיליון מארק, והמיניסטריין הגרמני היה מוכן להרחיב אותו בשלב מאוחר יותר, חשבו אז להקים באנק ליקוידאציה למטרה זו. במהלך הדיונים עם סם כוהן הוצעה הרעיון שמוטב יהיה לא להגביל את ההסכם עם הגרמנים ל„נוטע“ בלבד, אלא לכלול במסגרתו חברות נוספות.“ — שום איזכור של ה-ZVID וחלקה בהסכם, של באנק אפ"ק, רופין, סנאטור, ושאר המוסדות והאישים שהיו שותפים לו בידיעה והסכמה שקטה לפחות. לוקר סיים באמרו, ש„ההנהלה לא היתה אחראית בשום דרך שהיא למשאומתן“.²⁴

לאחר דבריו של לוקר קמו להסביר לוועדה את ההסכם שלושה מהנוכחים בדיון שהיו שותפים להשגתו: הופין, שהגיע לדיון ישר מברלין,²⁵ רופין, וסם כוהן, שהיה ציר לקונגרס מטעם סיעת הציונים הכלליים. הופין הציג בפני הוועדה המדינית סקירה מפורטת של השתלשלות המשאומתן שהוביל לקראת ההסכם, ואשר אותה תיארת בפרק ב'. בסיום הסקירה הדגיש, שניהל המשאומתן על-ידי הבאנק נעשה על פי הנחיות ועדה שייצגה את כל חלקי היישוב בארץ-ישראל, והודה, שהמגיע מבחינת הגרמנים להתייחסת ההסכם היה הרצון להגביר את הוצאות הגרמני ולתקוף את החרם היהודי על גרמניה בנקודה מוקד של העולם היהודי כמו ארץ-ישראל.²⁶

רופין אחריו טען, שהכוונה המוצהרת של החרם אינה נפגעת על-ידי ההסכם, משום שהסדר שהושג עם הגרמנים אינו כולל יבוא מטבע זר נוסף לגרמניה. נוסף לכך, מנקודת מבט ארצישראלית, חיוני שהעולים מגרמניה יוכלו להביא אתם לארץ-ישראל כסף ורכוש, וחשוב להבין, שללא הסכם כלשהו עם השלטונות הגרמניים, לא תיתכן הגירה מסודרת מגרמניה לארץ-ישראל. רופין אמר שניתן יהיה עדיין לבטל את ההסכם אם יוחלט על כך, אך לדעתו פעולה כזאת אינה תואמת את האינטרסים האמיתיים של הציונות, של ארץ-ישראל, ושל יהדות גרמניה.²⁷

סם כוהן אישר את דבריו שני קודמיו והוסיף, שההסכם, העוסק בהוצאת רכוש מעל לסכום הראשוני של אלף ליש"ט המוקצב על-ידי הממשלה הגרמנית, מבטיח ביתר תוקף את סתן הסכום הבסיסי הזה לעולים, והזכיר, שמבחינת הגרמנים קיימים גם אינטרסים מוגדרים להסכם (של הרייכסבאנק למשל) משום שאין הוא מביא לגרמניה הכנסה נוספת במטבע זר.²⁸

המדיניות הציונית והסכם העברה

בתשובה לשאלות שונות שהוצגו על ידי חברי הוועדה,³⁹ הסביר הופטין שלדעתו אין ההסכם פותח פתח להצפה של השוק הארצישראלי בסחורות גרמניות. הוא אמנם יסייע ליצור מקומות עבודה נוספים בגרמניה, אך זאת בכמות מבוטלת. הוא הוסיף, שלהערכתו יאפשר ההסכם לכאלפים משפחות יהודיות מגרמניה להתיישב בארץ ישראל על רכושן, ומתוך שיקול היתרונות והמיגבלות שלו, חרי שבסופו של דבר ההסכם כדאי מנקודת מבט יהודית.⁴⁰

ב-2 בספטמבר חידשה הוועדה המדינית של הקונגרס את דיוניה בשאלת ההסכם, ובישיבת זו התפתח ויכוח על ההסברים שניתנו על ידי הופטין, רופין, וסם כהן. נציגי סיעת העבודה שהשתתפו בוויכוח, ברל כצנלסון וברוך צוקרמן, היו היחידים שתגנו על ההסכם, ואף עירערו על התבונה שבמדיניות החרם. ברל כצנלסון טען, שהמטרה היא העברת יהודי גרמניה על רכושם לארץ ישראל, בעוד שהחרם הוא אמצעי בלבד, ולא מטרה. צוקרמן טען, ש"לא חשבו מספיק על רעיון החרם... אבסורד הוא לומר, שמתן אמצעים להגירת יהודים גרמניים לארץ ישראל עם רכושם מוגד באיו צורה שהיא לחרם".⁴¹ לעומתם העלו נציגי שאר המפלגות נימוקים שונים להצדקת התנגדותם להסכם: הרב צירינסקי טען, שבנוסף ליהודי גרמניה צריך להתחשב גם ביהודים בארצות אחרות אליהן עשוי ההיטלריות להתפשט, ולכן על הקונגרס לגנות בחריפות את המשאומתן עם הממשלה הגרמנית. סטיין ריז טען שדעת הקהל העולמית שוללת את ההסכם, ואסור להתעלם ממנה, ולכן על הקונגרס להעביר החלטה חד-משמעית נגד ההסכם. גרוסמן, בשם האופוזיציה הרבייוניסטית בקונגרס, תבע הסתלקות פומבית מההסכם וגינוי ההנהלה על חלקה במשאומתן עם הממשלה הגרמנית, ואילו ואלדמן, בשם מפלגת הציונים הראדיקאליים הודיע, שחבריו רואים את ההסכם כמסוכן, אך לאור הסיכויים הקשורים בכך הם ישתפקו בהחלטה פנימית של הוועדה, שתבקש את הוועד הפועל הציוני להתנות בישיבתו הראשונה לאחר הקונגרס את הבאנק לסגת מן ההסכם.⁴²

לאחר דברי החקפה אלה קמו אנשי ההנהלה (ברודצקי, שהיה חבר ההנהלה היוצאת והנכנסת גם יחד, ורופין ושרתוק אשר נבחרו למחרת להנהלה החדשה), והופטין, להגיב עליהם. ברודצקי היה בעל השקפה השלילית ביותר מביניהם כלפי ההסכם, בעיקר בגלל חששו מהשפעת ההסכם על דעת הקהל הבריטית ועל יחסה לתנועה הציונית. לדעתו, מוטב היה שהבאנק יסתלק מן ההסכם, אך זהו עניינו של הבאנק להתחיל על כך.⁴³ לעומת זאת הוזכיר רופין, שהקונגרס יקח על עצמו אחריות כבדה מאד אם אמנם יחליט לבטל את ההסכם, בכך שהוא יסכן את עצם קיומם של יהודים גרמניים רבים, את קיום האירגון הציוני בגרמניה, ואת אפשרויות ההגירה ממנה. רופין הודה, שהדיונים לקראת ההסכם התנהלו בידיעת ההנהלה, שכן סנאטור ידע את כל הפרטים על הנעשה. קל היה להזכיר בתקשר לכך את שמו של סנאטור, שכן בגלל היותו חבר הנהלת הסוכנות בלבד (מטעם הלא-ציוניים) ולא חבר ההנהלה הציונית, לא יכול היה להיות נושא לביקורת בקונגרס. לעומת זאת לא הזכיר רופין את השתתפותו שלו בישיבה הסופית בה הושג ההסכם. יחד עם זאת הוא טען שוב, שההסכם בשום אופן אינו פוגע בחרם על גרמניה. הופטין, בהציגו את עמדת הבאנק הכהיר, שהבאנק בחר באנק אינו

רוצה להיות מעורב במחלוקת פוליטית, ואם הגוף הפוליטי המוסמך יחליט כנגד ההסכם, יסתלק ממנו הבאנק.⁴⁴

הדובר האחרון בדיון היה שרתוק. בתחילה ניסה להיות פורמאליסט, ולאחר דבריו של רופין על חלקו של סנאטור ועל ידיעת התנהלה על הדיונים שקדמו להסכם, טען: „באמר כאילו הדיונים נהלו בהסכמת ההנהלה, זה אינו נכון. ההנהלה בירושלים לא דנה אף פעם בעניין, ונודע על כך רשמית רק ערב חתימת ההסכם.“ יחד עם זאת היתה דעתו, שאם אמנם יקל ההסכם על העברת רכוש יהודי גרמניה לארץ־ישראל, ואפשר לעולים מגרמניה להתיישב בארץ, הרי שאין לפגוע בו או להסתלק ממנו.⁴⁵ קביעת ההחלטה הסופית הושארה בידי ועדת משנה של הוועדה המדינית, ובה היה רוב לקביעה, שלא להעלות את הנרשא לדיון במליאה. כך נסתיים הפולמוס בקונגרס, לאחר דחיית הצעתו של גרוסמן לדרך בהסכם במסגרת המליאה,⁴⁶ בתחלטה לפיה „הקונגרס מוסר לעיונו של הוועד הפועל הציוני את שאלת ההסכם... עם מתן תוצאה שלא ייעשה ושללא יורשה שום דבר העומד בסתירה לעמדתו שקבע הקונגרס בשאלת יהודי גרמניה.“⁴⁷

הוועד הפועל הציוני התכנס ביום נעילת הקונגרס הייטי, ב־4 בספטמבר 1933, ולקראת סיום הישיבה העלה שוב גרוסמן את שאלת הסכם ההעברה. הוא תבע מהוועד הפועל להורות לבאנק אפ"ק שלא יהיה שותף לשום הסכם עם גרמניה, בהסתמך הן על דבריו של הופין בוועדה המדינית של הקונגרס, שם אמר שהבאנק יסוג מן ההסכם אם רק יורו לו המוסדות הפוליטיים המוסמכים של התנועה לעשות כן, והן על כך שכמה מחברי מועצת המנהלים של הבאנק מתנגדים להסכם.⁴⁸ אנשי סיעת העבודה — דוד רמז, שטען כי צריך להשאיר את העניין להחלטה ההנהלה, וצוקרמן שטען כי הופין עצמו תבחר שנסוגת הבאנק מן ההסכם תשפיע על עניין העברה הרכוש כולו, ולמעשה תביא להפסקתו — התנגדו לדרישתו של גרוסמן, ולפי הצעת נשיא הוועד הפועל, מוצקין, הוחלט לקיים דיון נוסף בשאלה למחרת. דיון זה לא התקיים, כנראה מחוסר קוורום, מכיוון שעם גמר הקונגרס מיהרו רוב הצירים לעזוב את פראג.⁴⁹

התגובות בקונגרס פראג להסכם ההעברה הכליטו מתח פנימי ישן בתנועה הציונית — המתח בין מקומה של ארץ־ישראל לבין מקומה של הפעולה בגולה. עמד על כך כבר שרתוק בדיוני הוועדה המדינית כשאמר שיש התנגשות בין האינטרסים של ארץ־ישראל לאינטרסים של הגלות בשאלת ההסכם.⁵⁰ מעבר למחלוקת המפלגתית בתוך התנועה הציונית, מערכת הסיכונים של שוללי ההסכם היתה מעוגנת מעיקרה בבעייתיות של המלח. המאבק בגרמניה הנאצית נראה להם למתנגדים להסכם, כמאבק על עקרון שוויון־זכויות של היהודים, ומכאן החשיבות שייחסו להרס כדרך מאבק המפגינה את כוחם הכלכלי והפוליטי של היהודים באותן הארצות שבהן נהנו משוויון־זכויות מלא, והחומרה בה ראו את ההסכם נבעה לא במעט מכך שראו אותו כפגיעה בהפגנת כוח זאת. החרם נועד גם לחזק את הרגשת היהודים בארצות נוספות בהן שררה אנטישמיות, דוגמת פולין, אשר היו עלולות ללכת בעתיד בדרכה של גרמניה, ואם יצלח — גם למנוע את התפשטות התקדים הגרמני. הוא היה ביטוי לקו העקרוני, שהכרה של המשטר הנאצי בעקרון שוויון־

הזכויות ליהודים היא תנאי מוקדם לכל מגע עם גרמניה. בכל אלה פגע הסכם ההעברה, והפגיעה היתה חמורה במיוחד משום שמדובר היה בארץ-ישראל, על המעמד הסמלי שלה בעיני הציבור היהודי בעולם וגם בעיני השלטון בגרמניה, אשר מתוך הבנת המעמד המיוחד שלה הסכים להסדר, מתוך שאיפה לפגוע בחרם דווקא בנקודה רגישה זו של העולם היהודי.

כנגד זאת עמד השיקול של האינטרס הארצישראלי בעד הסכם ההעברה. ארץ-ישראל יכולה היתה למלא תפקיד מרכזי בקליטת ההגירה היהודית מגרמניה רק אם העליה הגרמנית תביא אתה לפחות חלק מרכושה, ולא תפול למעמסה על מוסדות היישוב והתנועה הציונית, שמצבם הכספי אותה עת היה חמור ביותר, ולעתים קרובות התקרב לפשיטת רגל של ממש.¹⁹ לארץ-ישראל היתה זו הזדמנות ללא תקדים למשוך השקעות הון בהיקף גדול ולתת עלידי כך תגובה ניכרת למפעל הציוני בארץ, שבעיותיו העיקריות בשנות השלושים הראשונות היו בעיות איזון התקציב ועמידה בהתחייבויות של המוסדות.

החתנגשות בעניין ההעברה בין היישוב בארץ-ישראל והגולה, אפילו הגולה הציונית, היתה ברורה גם להופיין, אשר בזמן אחת מישיבות הוועדה המדינית של הקונגרס כתב (כנראה ללוקר):

„אנחנו, המשק הארצישראלי, איננו יכולים לוותר על גביית תביעתנו מגרמניה. אין אנו יכולים להרשות לעצמנו את המותרות, לרדת הספקת סחורות אשר את תמורתן איננו צריכים לתת מתוך הכלכלה שלנו, ואשר באמצעותן אנו גובים תביעה המגיעה לנו. לדחות זאת פירושו להעניק מתנה לגרמניה. זהו מה שהמתנגדים (להסכם) תובעים מהיישוב. היישוב איננו מוכן לשעון כזה. הוא למד בדרך הקשה חשיבה כלכלית, ודא יקבל, ולא יחזיר, את הסחורות שגרמניה שולחת ללא תמורה כתשלום לתביעותיו. טענות הנגד מהסתמכות קודם כל על טיעון הרגש — שאין לכרות הסכם עם גרמניה של היום ואף לא לנהל עמדה משאומתן, היישוב שולל טיעון זה, כי הוא יודע שאין הוא יכול לגבות תביעות מבעל-חוב מבלי לדבר עמו ולהסדיר אתו את העניין. ...מתנגדי ההסכם צריכים לחשוב לאן הם מובילים. ...הם דוחפים מתוך חוסר מחשבה וללא כל סיבה ממשית את ההסתדרות הציונית למאבק נגד היישוב. היישוב לא יסבול לחץ כזה. הוא יעמוד על זכויותיו והוא בודאי גם יעמוד על כך, שזכויות אלה יקוימו על-ידי מוסדות הראשיים.”²⁰

הקונגרס הייח נמנע מלדון בשאלת הסכם ההעברה קודם כל כדי שלא לעמוד בפני הצורך להכריע בין ארץ-ישראל לגולה בשאלה בה בלט כל כך ניגוד האינטרסים ביניהם. שיקול זה לא עמד בפני הוועדה היהודית העולמית השנית, שהתכנסה בווינה מיד לאחר נעילת הקונגרס. ועידה זו, אשר תווית הויהודי שלה לא היתה ציונית בלבד (למרות שבין פעילי רציון הקונגרס היהודי העולמי תפסו מקום מרכזי מנהיגי ציוני כסטיפן וייז ועסקן ציוני כנחום גולדמן) ושטרתה

העיקרית היתה יהדות הגולה והמאבק על זכויותיה, לא היתה יכולה ואף לא רצתה להתחמק מדיון פומבי בשאלת יהודי גרמניה, ובמסגרת דיון כזה מהתייחסות להסכם העברת.

הנשא המרכזי של דיוני הוועידה היה עניין החרם היהודי על גרמניה הנאצית. הוא הועלה כבר בישיבת הפתיחה ב־5 בספטמבר 1933 על־ידי סטיפן וייז, הרוח החיה בסורוס זה, אשר טען כי ההחלטה על דבר החרם צריכה להיות החלטה של היהדות התופשית בעולם, זו שמחוץ לגרמניה, ולא התלותם של יהודי גרמניה.²⁰ וייז לא עמד בפני אותן דילמות שמנעו את הקונגרס הציוני מלהתייחס לשאלת החרם, ומהו כמה חודשים התייחס באיראמן להערכות המנהיגות של יהודי גרמניה ביחס למצב שם ולדרכי הפעולה האפשריות לשינויו.

הסכם העברת עלה בדיוני הוועידה בנושא נלווה לנושא המרכזי של החרם. הראשון שהתייחס אליו בוועידה היה שוב וייז, בנאומו במסגרת הוויכוח הכללי ב־6 בספטמבר. ברטו לדברי נציגי סיעה העבודה בקונגרס הציוני, אמר:

„ברצוני לומר מלה של אזהרה ידידותית לאלה המאמינים, ככל הנראה, שהחרם אינו רצוי. אני מאמין שהחרם הופר על־ידי אנשינו היהודים או על־ידי נציגיהם בפלשתינה. אם יוכח לי כי איששה יהודי בפלשתינה או מחוצה לה...היה כה שפל עד כי ניסה לעשות עסקים עם גרמניה למען רוח חומר, אני מצהיר שחיי אדם כזה יהיו בלתי נסבלים, ויהא הדבר בפלשתינה או מחוצה לה. אין אני בונים מחדש את ארץ הקודש...על מנת לעשותה לארץ־רווחים, המתעשרים מעסקים עם הממשלה הגרמנית“.

יחד עם זאת הוסיף וייז, שלאחר חוקי גרמניה בעניין הרצאת מטבע זר מהמדינה, אשר נקבעו עוד לפני עליית הנאצים לשלטון,

„יכולתי להבין את יהודי גרמניה, אם הניעו למסקנה, שאם אינם יכולים לעלות ארצה, אלא אך ורק בתנאים כאלה — כי אז יש לעלות בכל זאת“.²¹

הרמזים שרמז וייז בדבריו על הסכם העברת שימשו אות להתערות של הצירים הלא־ציוניים בוועידה על ההסכם ועל „הציונים“ העומדים מאחוריו. הצירים הפולניים כינו את ההסכם „בזיון“ (Schande) ודרשו שהוועידה תגנה אותו ואת הדיונים שקדמו לו.²² כתוצאה מכך הפכה שאלת הסכם העברת מסלע מחלוקת בין ארץ־ישראל ליהדות הגולה לנקודת עימות בין ציונים ללא ציונים, וכך נאלצו הצירים הציוניים בוועידה, אשר כולם היו כאלה שלבם לא היה שלם עם הדרך בה טיפל הקונגרס בפראג בשאלת העברת, להתייצב מאחוריה ולהגן עליה. גולדמן, שהיה ממארגני הוועידה, הכריז שאינו מתכוון לאפשר את גיזול בתור במה אנטי־ציונית, וחבע שלא להגיש הצעות החלטה המכוונות כנגד ההסתדרות הציונית.²³ כך ציון מוסנזון, שייצג את הוועד הלאומי של היישוב בארץ־ישראל, סחה על הנסיון לנצל את הוועידה כבמה נגד ארץ־ישראל והציונות, למרות שהיא, כפי שהעיד על עצמו, מתנגד להסכם העברת ואינו מתכוון להגן עליה. טענתו

היתה שהחרם בארץ-ישראל מקיף ורחב, ולכן אבסורד דוא לגנות את היישוב כולו בגלל הסכם שנעשה על-ידי יחידים ונוגע ליחידים.⁴⁷ הציר מלטביה, מ. גורוק, טען שההסכם נוגע לאלף משפחות יהודיות אשר את הגירתן מגרמניה הוא עשוי לאפשר, ואם כי הוא מתנגד לו, הוא בכל זאת יכול להבין אותו, ואין צורך לעשות ממנו בעיה פוליטית בדרכי דמאגוגיה.⁴⁸ גם גולדמן, שהגן על ההסכם בנימוקים פורמאליסטיים (זהו הסכם פרטי בו פועל הבאנק הציוני פעולה באנקאית בלבד), לא נמנע מלהוסיף ש„ארץ-ישראל מחוייבת כפליים בכיוצו החרם. תמיד תמכתי בכך שצריך לומר בגלוי ליהדות הארצישראלית שאין לה זכות לשבור את החזית המוסרית סתוך גימוקים כלכליים.“⁴⁹ מוצקין, למרות שטען כי אין לדבר בהקשר להסכם על בגידה בעם היהודי, ציין שהיה שייד לאלה שהתנגדו להסכם גם בפראג, מכיוון שהוא שובר את החזית המאוחדת של העם היהודי אפילו אם הוא יביא להצלחתם של אלף יהודים: „...אמרת מהרגע הראשון שזו היתה שגיאה גדולה, והתאמצתי למנוע שגיאה זו.“⁵⁰ בסיכומו של דבר לא הזכירה הוועידה את הסכם ההעברה בהחלטותיה הנוגעות לחרם ולמצב יהודי גרמניה.⁵¹

סערת הרוחות שעורר הסכם ההעברה בציבוריות היהודית לא שככה גם לאחר שהתפזרו שני הכינוסים הבינארציים היהודיים הגדולים של קיץ 1933. בארה"ב איימו מארגני תנועת החרם לפגוע במגביות הציוניות, ואיומים אלה הניעו את מנהיגי הציונות האמריקאית לפנות לווייצמן ולבקש ממנו לפרסם הצהרה שתסביר את מהות ההסכם ותרגיע את החששות לגבי בקרב יהודי ארה"ב כדי למנוע קשיים במסעות ההתרמה.⁵² בפולין גיחלה העתונות היהודית, מלבד ה„היינט“, מסע העמולה חריף נגד מה שכונה „החרוז המחפיר של עסקנים ציונים וארצישראלים עם היטלר“. יתכן ואמנם התגובות השליליות החלה כתגובה ספונטאנית, אולם במהרה היא נוצלה על-ידי תחליקים הלא-ציוניים של יהדות פולין, ה„בונד“, אגודת ישראל וה„פולקס פארטיי“ על מנת לנגח בה את הציונות.⁵³ בארצות שונות איימה ההתנגדות להסכם ההעברה לפגוע בפעולות ההתרמה של הקרנות הציוניות גם ב־1934, וההסתדרות הציונית באותן הארצות ניסו בעקספון ללחוץ על המוסדות הציוניים בארץ-ישראל לסגת מן ההסכם.⁵⁴

ההתנלה הציונית הופתעה מההתנגדות להסכם ההעברה כבר משנתגלתה בזמן קונגרס פראג, ונראה שלא היתה מוכנה לתגובה מעין זו. אותם מחבריה שיומו את הרעיון לדון עם השלטונות הגרמניים על הסדרת ההגירה והוצאת הרכוש, והחלו בראשית הקיץ של 1933 לפעול להגשמתו (ארלוזורוב וסנאטור), העריכו דיוקא שהוא יתקבל בחיוב על-ידי דעת-הקהל.⁵⁵ ההנהלה כגוף לא דנה בהסכם ולא שקלה את תוצאותיו האפשריות ונגררה בעניין זה אחרי יוזמות של אחרים — סם כוהן, לאנדאואר ומאחר יותר הופיין — ונחנה להן גיבוי. אותם מחבריה שהיו פעילים במגע עם הגרמנים פעלו כיחידים, בידעת ההנהלה וכידעת הצד הגרמני למשא ומתן את מעמדם בתנועה הציונית, אך ללא תחלטה פורמאלית של ההנהלה לגבי עמדתה למשא ומתן. מכא אפשר להבין את הבילבול בתצגת ההסכם על-ידי חברי ההנהלה היוצאת והנכנסת, ואת הסתירות בין דבריהם של חברים שונים בפני הקונגרס או ועדותיו. כך למשל טען לוקר בפני מליאת הקונגרס בפראג בתגובה

הראשונה לשאלתה בעניין ההסכם שהעלו הרביוניסטים, שנושא השאלתה „אינו קשור בשום פעולה או משאומתן שניהלה התנהלה או שהסמיכה התנהלה לנהל אותו.“¹⁰ לוועדה המדינית של הקונגרס הוא הסביר, שהתנהלה לא ניהלה דיונים אשר הביאו לידי ההסכם עם גרמניה, וכל העניין הוא בין סם כוהן, אדם פרטי המייצג חברה פרטית, לבין מיינסטריין הכלכלה הגרמני, ואילו התנהלה אינה אחראית לכך בשום צורה שהיא.¹¹ לעומת זאת הודה רופין בוועדה המדינית שהדיונים נהלו בידיעת התנהלה ואמר שסנאטור ידע בטלואו על כל מה שנעשת.¹² ברדצקי הסביר, שהתנהלה תיתה צריכה לקבוע, לאחר שהועמדה כמעט בפני עובדה מוגמרת לקראת השלמת המשאומתן (כך הוא הגדיר את השלב של ביקור סם כוהן בלונדון בראשית יוני 1933), אם ההסכם יופעל רק עם „הנוטע“, או שהוא יקיף אינטרסים רחבים יותר, ולכן בכל זאת אחרייתה של התנהלה שונת ממה שנאמר בדברי רופין ולוקר.¹³ בולדסן הציג אף הוא בוועידה היהודית העולמית בזעבה את ההסכם כעניין של „הנוטע“, שלאחר-מכן שותף בו הבאנק הציוני (אפ"ק), ואשר להסדרות הציוניות לא היה בו שום חלק.¹⁴

התחמקותה של התנהלה הטילה בדיעבד צל על אופן התנהלותו של באנק אפ"ק בפרשה בדרך שהופיין לא היה מוכן לעבור עליה בשתיקה. בפני הוועדה המדינית של הקונגרס הוא היה לויאלי ומאופק ואמר רק, כי אין זה נכון לוטר שהבאנק ניהל על דעתו הוא משאומתן עם הממשלה הגרמנית, והיוזמה לכך באה מצד נציגי הציונות הגרמנית וקבוצות ארצישראליות שונות.¹⁵ במכתב (כנראה ללוקר) שנכתב בזמן הדיונים בוועדה המדינית הוא היה מפורש והריף הרבה יותר, לגבי האחריות להסכם, הוא טען שתוא חלה על כמת וכמת גורמים:

„ראשית כל יש לסלק רושם מוטעה, ... שאני או הבאנק, מתוך להיטות שאיננה מובנת נכון, נכנסנו לעניין מדיני ללא אישור, כאשר אתה, שמבין עניינים אלה יותר טוב, צריך כעת לטרוח על מנת לשחרר את עצמך ואותנו מעניין זה. אין הדבר כך. ארלוזורוב ז"ל, כאשר גודע לו על המו"ס של „הנוטע“, הבריק להם שאין להם זכות לראות בהסכם עניין פרטי, אלא שהוא חייב לעמוד תחת פיקוח לאומי. המברק קיים וראיתי אותו.“¹⁶ סנאטור היה נוכח בשיחות שניהל סם כוהן במיינסטריין הכלכלה, משרדנו בארץ-ישראל הודיע להתנהלה במכתב ברגע שהעניין נעשה אקטואלי עבורנו. ההתאחדות של ציוני גרמניה דרשה את ההסכם ועמדה על השתתפותנו. הוועד בארץ-ישראל לפיקוח על היחסים עם גרמניה, בו מיוצגים כל מוסדות היישוב (כולל התהלת הסוכנות) דרש במפורש את התערבותנו, וביקש ממשרדנו בתל-אביב להודיע לי על כך במברק, ואפילו ועד החרם בארץ-ישראל הכריז במפורש שאין לו ספיקות לגבי יבוא של סחורות גרמניות היכול לסייע להוצאת חוץ יחודי מגרמניה.“¹⁷

כלומר, באחריות להסכם צריך לשאת לא הבאנק, וודאי לא הבאנק לבדו, אלא התנהלה הציונית, תנהגת ציוני גרמניה ומוסדות היישוב בארץ-ישראל, שכולם היו שותפים לו באופן אקטיבי.

המדיניות הציונית והסכם ההעברה

משחתברר להנהלה, בקונגרס ומתוך העתונות, חוסר הפופולאריות של ההסכם בציבור היהודי, דחף אותה שיקולים של פוליטיקה ציונית פנימית להתנער ממנו. „בגידה“ זו הכעיסה את הופטין, שהגדיר אותה כחוסר אומץ:

„המתנגדים אינם יכולים לוותר... שיש לעשות עניין זה אך לא על-ידי מוסד רשמי. ליישוב אין הבנה להשתמטות כזאת. אחת משניים: או שזה תואם את האינטרס היהודי... ותואם את הכבוד היהודי שכל כך יתנהלו משאומתן והסכם, ואז זאת זכותו ותפקידו של המוסד הכלכלי העיקרי של היישוב לקחת את העניין לידיו, ...או שזה איננו תואם את האינטרס היהודי והכבוד היהודי, ואזי אסור לאיש לעסוק בכך. כאשר מתרגז, בצדק, ההמון היהודי שאיננו יכול לשקול את משקל העניין עבור היישוב, חובת מנהיגי העם להשכיל אותו ולהסביר לו, ולא לסגת בחוסר אומץ בפני הלך-רוח בלתי מוצדק הנובע מחוסר ידע, ולהקריב להלך-רוח זה מתוך פחד את האינטרסים של בניין ארץ-ישראל.“¹⁹

יחד עם זאת שדאגת ההנהלה לרחוץ בנקיון כפיה מן ההסכם בפני הקונגרס, היא נזהרה לתבטח אותו מפני כל גינוי או פגיעה שיכולים היו להשפיע על מימושו. הטיעון היה, שאף-על-פי שלהנהלה אין חלק בו, הרי זהו הסכם חיובי ומועיל לארץ-ישראל מצד אחד, ופגיעה בו מצד הקונגרס או מוסדות התנועה הציונית עלולה לפגוע בעקיפין בציונות הגרמנית.

בתקופה שהיתה אחת הסוערות, אם לא הסוערת ביותר, בתולדות הציונות מבחינת עוצמת המתח הפנימי בתוך התנועה, קשה היה להגביל את ההתייחסות להסכם למסגרת עניינית, והוא הפך לאחד מנושאי הפולמוס המרכזיים בין מפלגות הפועלים לרביזיוניסטים במאבק ביניהם ברחוב היהודי בגולה ובארץ-ישראל. כך מגדיר לוקר את המתנגדים להסכם:

„זהו החזית האחידה של המוכים. אלה שהוכו בקרב האידאוי ציבורי הגדול ברחוב היהודים בין הציונות והאנטי-ציונות מצד אחד, ואלה שהוכו בשטח הציונות עצמה בהיאבקות שבין הסוציאליזם והפאשיזם המלא והחלקי מצד שני.“²⁰

בביטויים כסגנון דומה השתמשו הרביזיוניסטים כלפי ההנהלה וסיעת העבודה בנין עמדתם מאחרי ההסכם.

הקונגרס הציוני ה'י"ח אימץ את ההנחות שקבע רופין בהרצאתו כעקרונות מדיניותה של התנועה הציונית בשאלת יהודי גרמניה. בנוסף לכך הוחלט בקונגרס לפנות לווייצמן, שכוכר עמד אז מחוץ להנהלת העניינים המעשית בתנועה, ולבקש ממנו לעמוד בראש מפעל העזרה הציוני ליהודי גרמניה. עיבודן של החלטות הקונגרס לתוכנית פעולה מעשית החל כשבועיים לאחר נעילתו, בפגישה שנערכה במראן ב' 19 בספטמבר 1933, בה השתתפו וייצמן, שנרעד לעמוד בראש התוכנית, רופין, סנאטור ולוקר מטעם ההנהלה הציונית בירושלים ובלונדון, ומוס ורוזנבלית מטעם ה'ZVfD', סנאטור, מוס ורוזנבלית הדגישו, לאחר שדיווחו על השלמתו

המוצלחת של הסכם ההעברה, שביצע התוכנית אפשרי רק תוך כדי מגע עם השלטונות בגרמניה ורכישת תמיכתם בכיצועה, בעיקר לאחר שגם החלק הלא ציוני הגדול של יהדות גרמניה מכיר יותר ויותר בכך שהפתרון לבעיית יהודי גרמניה יכול לבוא רק עליפי תקווים שהתורה רופין בקונגרס, דהיינו הגירה של כ-150 עד 200 אלף איש, בעיקר הצעירים, במשך שש עד עשר השנים הקרובות, ובעיקר לארץ-ישראל, והבטחת מעמדם של הנשארים בגרמניה.¹² בפגישה זו המשיך רופין ופיתח את תוכניתו. מסגרתה האירגונית התבססה על שלושה משרדים שיפעלו בברלין, בלונדון ובירושלים. בברלין נועדה פונקציה זו להתמלא על-ידי ה-ZVID, שלידה יפעל איש קשר מירושלים (לאנדאואר וסנאטור לסירוגין). בלונדון יקום המשרד המרכזי ליישוב יהודי גרמניה בארץ-ישראל, בהנהגתו של ויצמן ולידו רוזנבלוט, ובירושלים תפעל הפונקציה המקבילה לו, היא המחלקה הגרמנית של הסוכנות, בראשותו של רופין ובהשתתפותם של סנאטור ולאנדאואר. מקורות המימון של התוכנית נועדו לבוא מקרנות העזרה ליהודי גרמניה שצצו באופן ספונטאני ופארטיזאני בארצות שונות בהודשים הקודמים, סקרן ההגלה שהוקמה על-ידי הסוכנות בסוף אפריל 1933, וממסעי התרמה מיוחדים שייערכו בקהילות היהודיות בעולם כולו. חלק מהכסף (שליש עד מחצית) ינוצל לצורכי סעד בגרמניה עצמה ולפליטים בארצות השכנות לה, ואילו רובו ינוצל למטרות קונסטרוקטיביות במסגרת יישובם מחדש של יהודי גרמניה בארץ-ישראל.

רופין הציב שורה שלמה של משימות בארצות השונות. בגרמניה ראה את המשימות הדחופות ברישום וסיווג של מתגרים פוטנציאליים, בקישור בין משקעים תעשייתיים פוטנציאליים בגרמניה לבין אפשרויות ההשקעה בארץ-ישראל, בהגברת פעולותיו של „החלוץ“, ובמשאומתן עם השלטונות על איגוף התגירת. בארץ-ישראל ראה רופין את המשימות הבערות קודם-כל בהכשרת היישוב לקליטת עליה מסוג העליה הגרמנית, במפעלי רכישת קרקע גדולים (הפרוייקטים שעמדו אז על הפרק היו רכישת קרקעות עמק בית-שאן, ונסיונות לרכישת קרקעות בתחום סוריה באזורים הגובלים עם ארץ-ישראל — בבטיחה ובחולת, שבהם היה במיוחד ויצמן פעיל במגעים עם ממשלת צרפת), ובהרחבת עליית הנער מגרמניה. תוכניות רכישת הקרקע תייבו דיונים עם ממשלות בריטניה וצרפת, ובארצות אלה תוכננו גם מסעי גיוס כספים. בארה"ב היתה המשימה העיקרית השגת אישור להגירתם של 50 עד 60 אלף יהודים גרמניים, ובדומה לכך נועדה פעולה במסגרת חבר הלאומים להשפיע על המדינות החברות שתקלוטנה אף הן מיספר מסויים של פליטים מגרמניה.

בעיה בעלת רבגיות אישית ופוליטית מיוחדת היתה שאלת הויקה שבין המחלקה הגרמנית להנהלת הציונית, עקב מעמדו של ויצמן וחסיו עם ההנהלה. התוצאה היתה, שנקבע מעמד אוטונומי למחלקה הגרמנית בירושלים ובלונדון (שם פעלה בתור המשרד המרכזי ליישוב יהודי גרמניה בארץ-ישראל), מנותק כמעט מויקה להנהלה בלונדון,¹³ כאשר בארץ-ישראל הויקה היא אישית (רופין עמד בראש המחלקה הגרמנית גם כשכיהן כיו"ר הנהלת הסוכנות) ומנגנונית (הסוכנות איישה את מנגנון המחלקה הגרמנית). אירגונה והרכבה של המחלקה הגרמנית בארץ-

המדיניות הציונית והסכם ההעברה

ישראל התקבלו בצורה זו על דעתה של הנהלת הסוכנות, ואושרו עלייה בשיבותיה הראשונות לאחר הקונגרס בראשית אוקטובר 1933.¹⁸ תירגומה של הקביעה העקרונית למציאות הפוליטית והאירגונית נמשך כמובן זמן ממושך יותר, אך רוח הרברים אמנם נשמרה, בעיקר תודות לעקשנותם של העומדים בראש המחלקה — רופין, סנאטור ולאנדאוואר — לשמור על מעמדה הבלתי-רלווי, ולרכז בידה את הסמכות בכל הנוגע לטיפול בשאלת יהודי גרמניה, אשר כתוצאה מהשתלטות הרברים לפני הקונגרס החלה להתפור בין הנהלת הסוכנות (המחלקה המדינית) לבין גורמים אחרים ביישוב, כמו התאחדות עולי גרמניה, והוועד המאוחד של היישוב לעזרת יהודי גרמניה, גופים שפעולתם כונה החל מסוף 1933 על-ידי המחלקה הגרמנית.¹⁹

וייצמן ניהל את הפעולה בלונדון, כשהעקרון המרכזי שלה הוא הימנעות מפעולות ציבוריות רעשניות, ושימת הדגש על נסיונות לפעולה מעשית שקטה בתחומי התגירה, בעיקר לארץ-ישראל, פעולות העזרה בגרמניה עצמה,²⁰ והפעילות המדינית — במיוחד בתחום חבר הלאומים והנציב לענייני פליטים שמונה על-ידי,²¹ אך גם בדרכים אחרות.²²

יחסו של וייצמן להסכם ההעברה היה אמביוואלנטי. במכתב ללואי ליפסקי הוא מודה:

„הסכם „שלושת מיליוני המאריקים“ אינו בדיוק הסכם נעים, ואני חושב שכל אחד היה מעדיף להסתדר בלעדיו“.

אך יחד עם זאת הוא טוען שאין ברירה, מכיוון שצריך להוציא את הרכוש היהודי מגרמניה, והיות ואין אפשרות להוציא משם כספים, אפשר להוציאו רק בצורת סחורות, ועניין זה טובה לכן מסתם רכישת סחורות גרמניות. נוסף לכך הוא מעלה את הנימוק, שאם יוראו יהודים מגרמניה לארץ-ישראל ללא רכושם, תוטל בכך מעמסה עצומה על הסרנות הציוניות, שמצבן ממילא היה אז קשה ביותר.²³

מלכתחילה ראה וייצמן את נקודת המוקד של פתרון בעיית יהודי גרמניה בארץ-ישראל, והוא עשה זאת לא כתוך הסתגרות בציונות, אלא דווקא מתוך ראיית הבעיה בכל היקפה. את עיקרי דעתו כתב עוד לפני קונגרס פראג אל ראביגדור גולדסמית, מראשי יהדות בריטניה:

„התשובה שאנו כולנו גותנים — צדקה, פילאנטרופיה —

אינה מכובדת ואינה אפקטיבית.“

עלינו להתחיל ללכת בטחירות בדרך כזו בטרם תשיגנו שואה גדולה עוד יותר, וגרעין הפתרון מצוי, לדעתי, בשימוש המהיר ביותר בתנאים דעכשיו (פוליטיים וכלכליים כאחד) בפלשתינה בכדי לחזק את היישוב בכל מחיר.

400,000 יהודים שהתבססו ונקלטו בפלשתינה אינם רק כוח בזכות עצמו, אלא הם בעיקר נקודת המשיען הארכימדית שעליה ניתן להשעין מנוף, שזרים את כל משקלה של חכמה העלולה למחוז את כולנו.²⁴

מפעלו הפומבי הגדול הראשון של וייצמן במסגרת זו היה כינוס הוועידה היהודית להצלת יהדות גרמניה (The Jewish Conference for the Relief of German Jewry). ועידה זו נערכה, במידה רבה ביוזמתו, בלונדון מה־29 באוקטובר עד ה־1 בנובמבר 1933. השתתפו בה נציגי האירגונים היהודיים העיקריים והקהילות היהודיות הגדולות מכל רחבי העולם, עם ייצוג מאסיבי במיוחד של היהדות הבריטית, ושתי מטרותיה העיקריות של וייצמן בכינוסה היו לתאם את הפעילויות הנפרדות של האירגונים השונים וליצור להם מסגרת־גג אחת, ולהבליט באופן מוסכם על כולם את מקומה המיוחד של ארץ־ישראל בפתרון שאלת יהודי גרמניה. שתי המטרות לא הרשגו. הגורמים השונים שהשתתפו בוועידה לא מצאו ביניהם מכנה משותף שיאפשר הקמת מסגרת־גג, ודחו נסיון זה למועד מאוחר יותר (שאנב לא התגשם), בנוסח החלטה לפיו מתבקש נשיא ה־"Joint Foreign Committee" להמשיך במאמציו בכיוון זה. באופן דומה נכשל נסיון לרכו את פעולות איסוף הכספים של כל האירגונים למגבית מרכזית אחת למען יהודי גרמניה, אשר מחצית הסכמים שייאספו באמצעותה יוקצו לארץ־ישראל. תחרות החירום שאפפה את התגובה היהודית בחדשים הראשונים לשלטון הנאצי בגרמניה כבר נחלשה במידה רבה, וכך יכולה היתה הוועידה להגיע לשורה של החלטות וחירות ומכוננות לטווח ארוך, שעיקרן הקמת ועדות קבועות לענייני הגירה וסעד, אך בעלות סמכות מיעצת בלבד, שאינה מחייבת את האירגונים הפרעלים בשטח, והחלטה ברורה מאלה על שיתוף־פעולה עם הנציב לענייני פליטים שמונה על־ידי חבר הלאומים. לגבי ארץ־ישראל התקבלה החלטה, שהדגישה את מקומה המיוחד כארץ הגירה לפתרון בעיית יהודי גרמניה, אך ללא איזכור מקומה כבית לאומי או ניסוח אחר כלשהו שיוכיח את התפיסה הציונית, ודאי היתה כאן פשרה בין ציונים ללא־ציונים.

במסגרת ועידת לונדון פעלו כמה ועדות־משנה שיש עניין בהחלטותיהן מטוס שהן מאפיינות את קו המחשבה הזוהר והאיטי של הוועידה כולה. הוועדה לענייני סעד, למשל, קובעת בדו"ח שלה למליאה, שיש למנוע בכל דרך אפשרית הגירתם של אנשים מבוגרים וחשרי אמצעים, יש למנוע הגירתם של אנשים בגיל הפמדה שעיטוקם כמסחר קמעונאי, בגלל התגובה השלילית הצפויה של האוכלוסיה המקומית בארצות היעד של ההגירה, ואילו המטרה המרכזית של פעולות הסעד צריכה להיות מכוונת להסבה מקצועית של מהגרים צעירים. כוונתו לחלק הציוני של הוועידה ציין הדו"ח באופן חיובי את מפעל עליית הנער. ועדת המשנה שדנה בתוכניות העזרה בתוך גרמניה המליצה על סיוע שיינתן לקהילה היהודית שם להחזקת בתי־ספר ומוסדות קהילתיים אחרים, ועל הקמת מרכזים של הסבה מקצועית עבור אנשים שאיבדו את מקור פרנסתם עקב החקיקה האנטי־יהודית. ועדת־המשנה לענייני ארץ־ישראל קבעה בדו"ח שלה:

„אִי־אפשר לחשוב על פתרון בעיית יהודי גרמניה בארץ־ישראל באמצעות צעדים המסווגים אך ורק לבעיית יהודי גרמניה. יש אמנם מקום לצעדים כאלה, אך כושר קליטת יהודי גרמניה בארץ־ישראל הוא פונקציה של כושר הקליטה של ארץ־ישראל לגבי יהודים באופן כללי. ... ארץ־ישראל אינה יכולה להיחשב כמונופולין של יהודי

גרמניה. ליהדות העולם יש זכות שווה עליה, ורק מצב החירום הנוכחי הוא הנותן עדיפות לעולים מגרמניה".

גם ועדה זו הכירה בכך שמיספר יהודי גרמניה שייקלטו בארץ-ישראל תלוי במידה ניכרת במידת אשר בה יינתן להם להוציא את רכושם מגרמניה, וההכשרה שתיתן להם בגרמניה ובמקומות אחרים.¹

התוצאות המעשיות של הוועידה היו קרובות לאפס, ובכמת חוגים היא הישרתה בעקבותיה אווירה של אכזבה ודכאון, שמיטיב לתאר אותה פנחס רוטנברג במכתבו לרוטשילד:

"זה מאוחר מדי; הגירת יהודי גרמניה לפלשתינה במספרים פחות או יותר משמעותיים היא כעת בלתי אפשרית. לאחר מה שהתרחש פה לאחרונה לא חרשה זאת הממשלה. התמקחות עם הממשלה עשויה להביא להשגת עוד 1000 סרטיפיקטים, אבל לא להגירה מורחבת. הזהרתיכם לפני חודשים רבים, הפסדנו זמן ואתנו — את ההזדמנות הגדולה שלנו. כעת וייצמן ומאקס וסאקר, ויו ושיף וכל האחרים מרוצים.

בסופו של דבר, כבוד העם היהודי, נתון בידיהם. אבל שום דבר רציני לא יוכל להיעשות ועוד זמן רב בעתיד".²

גם בחוג המקורב לווייצמן לא היתה תרגשה אופטימית יותר לגבי סיכויי ההצלחת של הפעולה המשותפת, ואמנם כאשר נעשו נסיונות לתרגם לשפת הביצוע אפילו את אותם נרשאים עליהם תוסכם בלונדון, כמו שיתוף-הפעולה עם הנציב של חבר הלאומים לענייני פליטים, והקמת הוועדה לענייני הגירה, לא הצליחו נציגי האירגונים השונים להגיע ביניהם לכלל תבנה ועמדה אחידה. על פרשת התכנסותם השנייה בלונדון בראשית מאי 1934 כותב רוזנבלית:

"המציין את כל חשיבות מיום ראשון בשבוע עד יום שישי הוא:

1: שיעמום מוחלט; 2: המאמצים להתחמק מהבעיות האמיתיות;

3: חוסר התוצאות של כל העניין".³

הערות:

למבוא

1. L. Pinner: "Vermögenstransfer nach Palästina 1933-1939", in: In Zwei Welten — Siegfried Moses zum 75 Geburtstag, ss. 133-166.
2. E. Ben Elissar: La Diplomatie du IIIe Reich et les Juifs, Julliard, 1969, pp. 85-94.
3. דויד ישראלי: ארץ-ישראל במדיניות החוץ הגרמנית, 1889-1945. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים, תשכ"ט.
4. D. Yisraeli: "The Third Reich and the Transfer Agreement", in: Journal of Contemporary History, 1971, No. 2, pp. 129-147.

5. W. Follchenfeld, D. Michaelis und L. Pinner : *Haavara-Transfer nach Palästina und Einwanderung deutscher Juden 1933-1939*, Tübingen, 1972.
6. טיוטת המחקר נמסרה לי עלידי ד"ר א. מרגליות, בינתיים הופיע המחקר בדפוס.
7. ש. אש : „תגובת יהודי העולם למשטר הנאצי בראשיתו“, מדרשת, חשכ"ה, עמ' 118-122.
8. ת. הרצל : מדינת היהודים, בתרגום ש. פרלמן, הוצאת הסוכנות היהודית לארץ ישראל, 1953, עמ' 36-55.
9. עדות על התפתחות המגמות הללו בקרב הנהגת יהדות גרמניה למן ראשית השלטון הנאצי ראה :
H. Schaeffer : „Meine Zusammenarbeit mit Carl Melchior“, in : *Carl Melchior - Ein Buch des Gedenkens und der Freundschaft*, Tübingen, 1967, ss. 99-106.
10. פרטיכל הקונגרס הציוני הי"ט, עמ' 78.

ל פ ר ק א

1. ג'ואיש כרוניקל, 25 בנובמבר 1932.
2. ראה, ג'ואיש כרוניקל, 16 בדצמבר 1932, עמ' 17. על תמונה מרגיעה שצוירה באותה תקופה עלידי מקורות יהודיים בגרמניה עצמה מספר גם סטימן ויו בזכרונותיו. ראה :
3. חיים שמיר : תגובת הציוניות במערב אירופה לפלינות הנאצים לנבי והיהודים, 1939-1932, עמ' 7-9.
4. שם, עמ' 16 ו-107. שמיר מדגיש (שם, עמ' 23) את האחדות הרבה בהערכותיהם של עוזנים בעלי גוון סוליסי שונה.
5. שאול אש : „תגובות יהודי העולם למשטר הנאצי בראשיתו“, מדרשת, מארס 1968, עמ' 118.
6. ראה מכתבו של הכסטר (מלונדון, לאחר צאתו את גרמניה) לארלדורוב מ"ד בפברואר 1933, הארכיון הציוני (להלן א"צ), S-25/794.
7. מכתבו של איש עסקים ארצישראלי בלתימוחה לארלדורוב, 17 בפברואר 1933, א"צ, שם.
8. לפרטי השיחות ראה רשימותיו של וייצמן על תוכנן (רשימות שנכתבו כעבור עשרה ימים, ב"10 במארס 1933) בא"צ, S-25/9703. סימון ניסה להרגיע את וייצמן, בהסתמכו על דו"ח אופטימי של השגריר הבריטי בברלין, סיר הוראס רומבולד, אשר העריך כי אין לצפות להתקפות על יהודי גרמניה. ליטמתו טען וייצמן, שכאשר היטלר מדבר בנאומיו על "Freunden" (זרים), הוא מתכוון בכך ליהודים.
9. סימון לרומבולד, 2 במארס 1933, Documents on British Foreign Policy, Second Serie, Vol. IV, p. 486, ורומבולד לסימון, 11 במארס 1933, שם, עמ' 440-439.
10. ראה מכתבו של סטימן וייז לגוליאן מק מ"15 באפריל 1933 ב"15 Servant of the People, עמ' 184, ומכתבו לג'והו הולמס מ"1 ביוני 1933, שם, עמ' 189.
11. ראה : E. Ben-El-Mechaie : *La Diplomatie du IIIe Reich et les Juifs*, p. 27.
12. על הטרור האנטייהודי בגרמניה בתקופה שקדמה לחרם ה"1 באפריל 1933 ראה : Krausnick : "The Persecution of the Jews", in : *Anatomy of the SS State*, pp. 23-24.
- וכן אצל : K. Schleunes : *The Twisted Road to Auschwitz*, pp. 70-76.

על הביטוי שמצאו הדברים בעתונות ראה :

המדיניות הציונית והסכסוך ההעברתי

A. Sharf: *The British Press and Jews under Nazi Rule*, pp. 40–41.
וכן אצל שמיר, שם, עמ' 108–115.

13. כך למשל כותב בראשית מארס מברלין גיאורג לאנדאוואר, מזכיר ההתאחדות הציונית בגרמניה לסנאטור: „אין לי עכשיו אפשרות לכתוב בפרוטרוט על כמה עניינים, אבל אני רוצה להציע לכם להת לגרמניה הפעם סרטיפיקאטים במספר גדול מאד... אין זאת אומרה שכאן פאניקה אבל כן זאת אומרת שתצורך הוא גדול ודחוף. ואינני כותב זאת בכדי להוציא סתם יותר סרטיפיקאטים בשבילנו, אלא מפני שהמצב הנוכחי מצדיק את הדרישה" (8 במארס 1933, אי"צ S-49/381). בניגוד לכל שאר הליפת המכתבים ביניהם, שנערכה כל השנים בגרמניה, כתוב מכתב זה בעברית, ודאי בגלל הצנזורה. ראה גם מכתבו של לאנדאוואר מ' 24 במארס, שם.

14. פרנץ קאהן להנהלה בלונדון ובירושלים ולגורמים נוספים, 5 במארס 1933, אי"צ S-25/9703.

15. שם, עמ' 3 של הד"ח.

16. שם, עמ' 4.

17. מברק מהנהלה בלונדון, לסוכנות בירושלים (ללא תאריך, אך כנראה מאמצע מארס 1933, אי"צ S-25/9703).

"German situation bad. No other details beyond information press. Communication our people only on Zionist routine matters".

18. סנאטור לפרנץ קאהן, 19 במארס 1933, אי"צ S-49/419.

19. סנאטור לברל לוקר, 19 במארס 1933, אי"צ, שם.

20. היתה זו פגישתו השניה של גרינג עם מנהיגים של יהדות גרמניה. פגישה ראשונה התקיימה בראשית מארס 1933 עם מנהיגי ה-CV בירודניץ ווינר. ראה בן-אלישר, שם, עמ' 29, וכן:

K. J. Ball-Kaduri: *Das Leben der Juden in Deutschland*, s. 52.

21. לפרשת הפגישה עם גרינג ואירגון המשלחת בעקבותיה ראה: M. Rosenbluth: *Go Forth and Serve*, עמ' 250–255. לוקר כתב עליה להנהלת הסוכנות ב' 4 באפריל (אי"צ S-25/794) וכנראה ידע את הפרטים מפי אנשי המשלחת. על מנעיהם עם ויין ראה בזכרונותיו, שם, עמ' 248–249. ויין עצמו לא התרשם מבקשתם של הנציגים. במכתב לניוליאן טק מה' 29 במארס הוא כותב:

"I do not give a penny for the counsel of the Berlin people. They have been saying for years there is no 'Gefahr' of Hitler's coming to power. They have no judgment and certainly they can have no objective judgment now". (*Servant of the people*, p. 182)

המשלחת פעלה בימים הראשונים לשוהותה בלונדון תחת לחץ החרם האנטייהודי ב' 1 באפריל. תיאור בן הזמן של חבריה על פעילותם ראה במכתביו של רוזנבלט לפרנץ קאהן (5 באפריל) ולארכיוורוב (6 באפריל 1933), אי"צ S-25/794. ראה גם מאמרו של ש. אש במורשת, שם, עמ' 119–120.

22. מ. רוזנבלט, שם, עמ' 256.

23. פרטיכל ישיבת הנהלת הסוכנות ב' 9 באפריל 1933.

24. ראה לוקר לווייצמן, 4 באפריל 1933, אי"צ S-25/794.

25. סנאטור ללוקר, 19 במארס 1933, אי"צ S-49/419.

26. סנאטור כותב ללוקר על תרגונו שצורדה הנפת דגל צלב הקרס על בניין הקונסוליה הגרמנית ביפו, ומוסיף:

"Arlosoroff hat die Regierung darauf aufmerksam gemacht, damit Zusammenstoesse vermieden werden, die ja mit sehr unangenehmen Rueckwirkungen auf unsere Leute in Deutschland verbunden sein wurden".

27. סנאטור במכתבו ללוקר, שם.

28. ראה תזכירו בא"צ S-25/9809, תזכיר זה הפך לגורמים שונים, ביניהם להנהלה הציונית בלונדון ולג'וינט, ראה מכתבו של סנאטור לברנארד קאהן, 6 באפריל 1933, אי"צ S-49/381.
29. ראה רוונבליט לפרנץ קאהן, 5 באפריל 1933, אי"צ S-25/794.
30. רוונבליט לארלווורוב, 6 באפריל 1933, אי"צ, שם, עמ' 3.
31. שם עמ' 4.
32. קיימת אלהתאמה בין תאריכי הישיבות לפי הפרטיכלים של ישיבות ההנהלה לבין תאריכיהן על-פי חליפת המברקים בין לונדון לירושלים, לפי הפרטיכלים הועלת העניין לראשונה על-ידי סנאטור ב"ר באפריל, אולם הדיון בדהה אז והתקיים רק בישיבת שנערכה כעבור שבוע, ב"ר באפריל, לשמח זאת מתייחס מברק 613 שנשלח מהסוכנות להנהלה בלונדון ב"ר באפריל (אי"צ S-25/9809) לתוכנה של הישיבה שהתקיימה על-פי הפרטיכל ב"ר באפריל.
33. פרטיכל ישיבת הנהלת הסוכנות ב"ר באפריל 1933, דברי הכסטר, עמ' 6.
34. מברק מס' 613 של הסוכנות להנהלה בלונדון, 4 באפריל 1933, אי"צ, שם.
35. מברק מס' 616 של הסוכנות לברודצקי בלונדון, 10 באפריל 1933, אי"צ, שם. מברק זה הגיע ללונדון באותו ובכך תרצה לונדון את דחיית תשובתה לו, שעוררה התמרמרות בהנהלת הסוכנות. ראה מברקו של לוקר לארלווורוב (מצפון), ללא תאריך, אי"צ S-25/794, וביתר פירוט מכתבו לארלווורוב מה"ש באפריל (אי"צ, שם), בו הוא מפרט את השתלשלות העניינים בלונדון.
36. ראה הדעתו של ארלווורוב בישיבת הנהלת הסוכנות ב"ר 16 באפריל, על-פי פרטיכל הישיבה. רוטנברג הציג תוכניתו בישיבת הנהלת הסוכנות ב"ר 23 באפריל (ראה פרטיכל הישיבה). לפי דבריו עמדו מאחורי התוכנית הלורד רידנג, ליונל דה רוטשילד, הרברט סמואל, הוגו הרסט, אוטו שיף ועוד. לשמח זאת טען הלורד מלצ'ט (ממברק לליידי ארלי, אי"צ S-25/9707) שלמרות הסימפאטיה שגילו הרופשילדים ורידנג לרעיון, טרם נדונו הצעות קונקרטיות, העניין כולו מעורפל ועמום, והסכום של 10 מיליון ליש"ט שנבקש בו רוטנברג הוא דמיוני. עוד קודם לכן פעל רוטנברג, מאז ראשית אפריל, לרכישת אוהדים לתוכניתו בלונדון. ראה לוקר לארלווורוב, 8 באפריל, אי"צ S-25/794, ורוונבליט לקאהן, 5 באפריל, שם.
37. ציטוט מדבריו ביומן על-פי פרטיכל ישיבת הנהלת הסוכנות ב"ר 16 באפריל 1933.
38. דברי ארלווורוב, שם.
39. הודעה, שכללה את ניומן ואת סנאטור, נקבעה בישיבת ההנהלה ב"ר 14 באפריל.
40. מברק 630 מירושלים ללונדון, 9 באפריל 1933, אי"צ S-25/9809. גם כאן כנראה נמלה טעות בתאריך וציל 16 באפריל.
41. ארלווורוב ללוקר (מברק ירושלים מס' 622), 19 באפריל 1933, אי"צ, שם.
42. ראה פרטיכל ישיבת ההנהלה ב"ר 19 באפריל 1933, ומברק ירושלים ללונדון מס' 623, 20 באפריל, אי"צ, שם.
43. הנסקת, פ. רוונבליט ולאנדסברג תבדוק ב"ר באפריל להנהלה בלונדון כדלקמן: "הציונים הגרמניים תובעים פה אחד את הסכמתכם לכך שוויצמן ינהיג את המערכת, אישיותו של וויצמן העלת את קרן הצורה העולמית מעל אינטרסים מפלגתיים, ותבטיח השפעה ציונית על התרבויות בארץ-ישראל. הפעילות הפוליטית קשורה באופן הדוק בגיוס הכספים. אל תחמיצו רגע היסטורי, השתתפו להנאמנה של רוטנברג מיבטחת", אי"צ, שם. ראה גם מברק הוועד הלאומי לסקולוב, שם.
44. ראה מברקת הארור של ההנהלה לוויי, 27 במאוס 1933, אי"צ S-25/9703.
45. מברק לונדון לירושלים (מס' 53), 29 במאוס 1933, אי"צ S-25/9703, מברק זה גרם לשליחת מברקת של הנהלת הסוכנות ללשכת הקאנצלר בגרמניה ב"ר 31 במאוס ובו הכטחה שאין כוונה להטיל חרם על גרמניה בארץ-ישראל, אי"צ, שם.
46. ראה מכתבו של לוקר לארלווורוב מ"ש באפריל 1933, אי"צ S-25/794.
47. השיחה התקיימה ב"ר 10 באפריל 1933. הדריח של לוקר בא"צ S-25/9809.

המדיניות הציונית והסכם ההעברה

48. ראה מברק לונדון לירושלים מס' 62, 15 באפריל 1933, א"צ S-25/9809. ראה גם מכתבו של ואלדמן לארלוזורוב מ"ד באפריל, שם. את הודעה הממוכנת הזו מזכיר גם הנטקה במכתבו לרוזנבלט מ"ד באפריל, א"צ L-13/138, עמ' 2. ההנחלה הציונית, שקיבלה על עצמה ואחר כך את היוזמה לכינוס הוועידה, לא הצליחה בסופו של דבר לכנסה בטא. תחילה דחתה אותה ליוני, ולאחר דיון נוסף בישיבה שהתקיימה ב"ו ביוני בהשתתפות ארלוזורוב מיד עם הגיעו מגרמניה, הוחלט שלאור נסיגתו של ויצמן לאתחיל אין טעם בכינוס ללא השתתפותו, והרעיון נגנז. ראה סיכום הישיבה מ"ו ביוני, א"צ L-13/138, עמ' 3-4.
49. א"צ S-25/9809. שני המברקים נושאים את התאריך 21 באפריל 1933. המונה שונה במקצת, המסבירה את הלבטים של אנשי ההנהלה בלונדון, מתקבלת ממברק (המצטט), ללא תאריך, אך לפי תוכנו אף הוא מו"ד 21 באפריל של לוקר לארלוזורוב, א"צ S-25/794, וממכתבו מ"ד 25 באפריל 1933, שם.
50. פרטיכל ישיבת הנהלת הסוכנות ב"ד באפריל 1933.
51. הנהלת הסוכנות לברודצקי, 11 באפריל 1933, א"צ S-25/9809.
52. ראה פרטיכל ישיבת הנהלת הסוכנות ב"ד 25 באפריל 1933.
53. ארלוזורוב לקונסול ח'לף, 23 באפריל 1933, א"צ, שם.
54. ח'לף לפרופ' (מיניסטרוו"החן הגרמני), 24 באפריל 1933, א"צ A-44/16.
55. ראה פרטיכל ישיבת הנהלת הסוכנות ב"ד 25 באפריל 1933. בצורה דומה הביג ארלוזורוב את מטרות נסיגתו גם בפני מרכז מפא"י. ראה י. לופטן: „פרקים לתולדות חיים ארלוזורוב" בכתבי חיים ארלוזורוב, כרך א', עמ' נ"ט.
56. דברי פארבשטיין באותה ישיבת הנהלה ב"ד 25 באפריל.
57. העתק התוכיר בא"צ S-25/9706.
58. שיחה עם ארלוזורוב ב"ידיעה רוזנשאר", 23 במאי 1933 (ההדגשות במקור).
59. ראה סיכום הישיבת ההנהלה הציונית בלונדון ב"ו ביוני 1933, א"צ L-13/138. בישיבה השתתפו מלבד ארלוזורוב גם סוקולוב, לוקר וסנאטור, ובהמשכה הצטרפו אליהם גם ליאו הרמן, לאוטרבאך, וסארטין רוזנבלט.
60. שם, עמ' 1.
61. שם, עמ' 2.
62. מברק ההנהלה בלונדון לסוכנות בירושלים, 9 ביוני 1933, א"צ L-9/441.
63. סיכום הישיבה מ"ו ביוני, עמ' 3. תוכנית כזו אמנם הוגשה עלידי סנאטור להנהלה בתוכיר מ"ד 24 ביולי 1933. ראה א"צ A-173/33.
64. מברק מראשית יוני 1933, א"צ Z-4/3434.
65. תרשומת של ברודצקי על השיחה עם מיניסטרוועוועכות הבריטי, 1 ביוני 1933, א"צ S-25/9706.
66. ראה תוכירו של כוהן על הטראנספר שנכתב בלונדון ב"ד באוקטובר 1933, ובו הוא סוקר את שלבי ההתפתחות של הסכם ההעברה מנקודת מבט. א"צ Z-4/3434.
67. "Cable final plans", ארלוזורוב ללאנדאוור, 16 ביוני 1933, א"צ S-25/9809.

ל פ ר ק ב

1. ראה: A. Rupin : *Dreissig Jahre Aufbau in Palaestina*, Berlin, 1937, ss. 331-341.
נטה עברי של הגאום בא"צ S-25/9757, ונוסח עברי נוסף, אך בלחי שלם, פורסם ב"דבר", 1 בספטמבר 1933.
2. ראה בהרחבה על הרקע לתקנת גרמנית אלו אצל: C. Bettelheim : *L'Economie Allemande sous le Nazisme*, Tom. II, pp. 50-82.
3. פארקונסון לברודצקי, 8 באפריל 1933, א"צ S-25/9706 (שם) ראה גם את מברקי של ברודצקי לארלוזורוב מ"ד 13 באפריל.

4. לאנדאואר לכרודצקי (ללא תאריך, אך ברור שלאחר ה-8 באפריל 1933 ובסמוך לו), אי"צ S-25/9706.
5. ראה מאמרו (שטרם התפרסם) של שאול אש על ראשית ההעברה, פרק ו' עמ' 1 (המיספור לפי הניסוח הנמצאת ברשותי) לגבי פעולת כוונת זה ביחס לארץ-ישראל.
6. ראה מארטיין רונבלוט להנפקה, 18 במאי 1933, אי"צ L-13/138.
7. אש (מסתמך על יומנו של רופין), שם, פרק א', עמ' 4.
8. רובינסון למצקין, 15 באפריל 1933, אי"צ L-9/440.
9. תזכיר של לאנדאואר, שחנש כנראה לארלוזורוב בעת ביקורו בגרמניה, מ"ד 12 במאי 1933, אי"צ S-25/9706. בתזכיר נכתב בין השאר: "Der deutschen Regierung das Anerbieten zu machen, grosse Devisenbestände nach Deutschland fließen zu lassen und hierdurch eine Grundlage zu Verhandlungen „zu schaffen“".
10. ראה למשל מכתביו של פלייס לוויצמן ולארלוזורוב מ"ד ביוני 1933, אי"צ S-25/9706 בארץ-ישראל — ראה מכתבו של הקר להנהלת הסיכנות ולגורמים אחרים, אף הוא מ"ד ביוני, אי"צ, שם. תוכניות נוספות מוכיז אש, שם, פרק ד', הערה 4.
11. על ראשית פעולתו של סם כוהן והרקע הביוגרפי שלו ראה אש (שריאין אותו), שם, פרק ב', עמ' 4–5. בראיון עתונאי כמה חודשים לאחר חתימת הסכם ההעברה טען סם כוהן, כאילו החל במרמס שלו עוד לפני עליית הנאצים לשלטון, בשנת 1932, מיד לאחר שהוטלו הגבלות על הרצאת מטבע זו בגרמניה. ראה ראיון אתו ב"הארץ", 6 באוקטובר 1933. לא מצאתי כל אישור נוסף לטענה זאת.
12. מכתב לארלוזורוב, 17 בפברואר 1933, אי"צ S-25/794, עמ' 2.
13. לראשונה פנה סם כוהן לזולף באפריל 1933 וציד באותו חודש העביר זולף את המלצותיו לברלין לקראת ביקורו של כוהן שם. ראה בן-אלישר, שם, עמ' 89. בן-אלישר מסתמך בתיאורו את פרשת המרמס על כמה מכתבים גרמניים פנימיים שלא תוזכרו על-ידי אחרים, אך יש לו טעיות מבהינת הכרת הצד הצינני — את סנאטור הוא מגדיר כנציג ה-ZVfD, ואת נציגה של הסיכנות הוא רואה בלאנדאואר...
14. מכתב מיניסטרווין-הכלכלה Dev.I 2011/33 לחברה, "הנוטע", באמצעות ויגפריד מוזס, 19 במאי 1933, אי"צ Z-4/3434. אישור בעליפה קדם בכמה ימים למכתב זה. ראה אש, שם, פרק ד', עמ' 2.
15. ראה למשל מכתבים של ה-Landesfinanzamt בברלין ליהודים שביקשו להגר מ"ד, 7 ו-11 ביוני 1933 המפנים אותם למוסד של סמך ההסכם שהושג זה לא מכבר. אי"צ S-7/92.
16. ראה למשל מכתבו של מאס יעקובסון מברסלאו ל-ZVfD מ"ד ביוני 1933, אי"צ, שם.
17. תזכירו של סם כוהן על הטראנספר מ"ד באוקטובר 1933, אי"צ Z-4/3434.
18. במכתבו ללודוויג פינר מהתאחדות עולי גרמניה בארץ-ישראל, 3 ביולי 1933, אי"צ S-7/92.
19. לאנדאואר ליעקובסון, 9 ביוני 1933, אי"צ S-7/92.
20. בתזכירו הנ"ל מ"ד באוקטובר 1933.
21. סם כוהן הגיע ללונדון והתקשר עם רונבלוט ואף נפגש אתו כבר ב"ד במאי, כבר כשהיה הטלפנית הראשונה ביניהם וסו לו על חילוקי-דעה הקיימים בינו לבין לאנדאואר. ראה מכתבו של רונבלוט ללאנדאואר מ"ד במאי 1933, אי"צ L-13/138.
22. על חילוקי-הדעות בקרב ציוני גרמניה באותה עת, שנבע מיריבויות אישיות ומהבדלי תפיסה עקרוניים, ניתן ללמוד גם ממכתבו, המאוחר יותר בכמה חודשים, של אנצו סירני ללאנדאואר, 13 בנובמבר 1933, אי"צ S-7/93.
23. כוהן בתזכירו הנ"ל מ"ד באוקטובר 1933.
24. רונבלוט ללאנדאואר, 7 ביוני 1933, אי"צ L-13/138. בתוספת למכתב זה מוזכר ההכתבות עם אחי פלייס בעניין "הנוטע".
25. לוקר לסם כוהן, 30 במאי 1933, אי"צ Z-4/3434.

המדיניות הציונית והסכם ההעברה

36. כותב בתזכירו הנ"ל טוען, שאילו הורכב לקח על עצמו לדאוג להכנסת "יכין" וגורמים נוספים לעניין. שניהם שלחו מברק משותף ל"יכין" ול"הנוטע" בו ביקשו לחסין את השיתות בין שתי התברות לקראת שובם ארצה (א"צ Z-4/3434). כותב טוען גם (תזכירו, שם), שהספיק להיפגש לשיתות קצרה עם אילו הורכב לאחר שובו של זה ארצה ולפני היציאה. מנהל באנק אפ"ק, הופיין, טען, שכאשר נודע לאילו הורכב על המדינה של "הנוטע", שלח להם מברק בו נאמר שאין להם זכות לראות בהסכם שחושג עניין פרטי, אלא שזאת חייב לעמוד תחת פיקוחם של המוסדות הלאומיים. לדבריו, ראה את המברק, ראה מכתבו (בכתב יד, לא ברור לסי היה מכון וללא תאריך), א"צ A-95/19, עמ' 1.
37. אש, שם, פרק ד', עמ' 3-5. שאלת החרם היתה או שאלה מסרירה על סדריו של מיניסטרוין החוץ, והנמקה כזאת עשויה היתה לכן להתקבל היטב. באותה תקופה החלה להתגבש ההתארגנות הספונסאנית של ועדי החרם בארצות השונות, ובמקביל ניהלו הגרמנים ססע תעמולה נגדי, שכלל פגישות בין שאכט לבין אישים יהודיים בולטים בארצה"ב (ראה בן-אלישר, שם, עמ' 71-72) ומאוחר יותר פגישות בין פון ניראט ללורד רידינג (שם, עמ' 73). כן היו פעילים בעניין זה השגרירים הגרמנים בארצה"ב ובבריטניה (שם, עמ' 74-75).
38. ראה תזכירו הנ"ל מ"ר באוקטובר 1933.
39. בן-אלישר (שם, עמ' 90) מזכיר קיומו של מ"ר בין הציונים הגרמניים (עלידי מנאטור ולאנדאואר) למיניסטרוין החוץ והכלכלה כבר בחודש מאי 1933, בהסמכו על תזכיר של פריפר (מיניסטרוין החוץ) מ"ר 24 במאי 1933.
30. שניהם בא"צ S-7/92.
31. השווה לדו"ח של פרינץ קאמן מ"ר במאוס 1933 (א"צ S-9703), המבליט בחיבורו את ההרגשה הקשה שגרמה הספקת קשרים אישיים של מנהיגות יהודי גרמניה, והציונים בתוכם, והנסיגות הראשונות ליצור מנעים חדשים עם אישים מרכזיים בשלטון החדש. על רקע הניתוק הזה קל יותר להבין גם את הצלחותי הראשונות של סם כותב מול חוסר יכולתם של הציונים ב"ZVD לגטל אותו.
32. במקור: "Laengst ehe Herr Sam Cohen hier aufgetreten ist, hatten wir erreicht, dass Auswanderer aller Berufskategorien ohne vorherigen Nachweis einer Existenz in Palaestina Geld freihelkommen konnten. Wir haben uebrigens auch ohne dazu tun und schon vor den Bemuehungen von Herrn Sam Cohen erreicht, dass die Auswanderer nicht nur Barfreigaben, sondern auch die Erlaubnis zum Waren-Export erhalten".
33. תזכירו של כותב מ"ר באוקטובר 1933. ל. סיגר, במאמר "Vermögenstransfer nach Palaestina, 1933-1939" בספר היובל לזיגפריד מוזס (Im Zweif Welt), עמ' 137, טוען, שבסוף יוני שזה בברלין גם הופיין, מנהל באנק אפ"ק, הופיין עצמו כרשימותיו על התפתחות הסכם ההעברה (א"צ A-95/19) אינו מזכיר זאת, אך מכתב של רחנבליט לאנדאואר מ"ר 16 ביוני 1933 (א"צ L-13/138) מודיע על בואו הקרוב של הופיין לברלין.
34. במכתבו הנ"ל לפינר מזכיר לאנדאואר ישיבה אחת שהתקיימה בהשתתפות מכנס מיד לאחר הגיעו.
35. אש, שם, פרק ד', עמ' 7.
36. לאנדאואר להופיין, 19 ביולי 1933, א"צ S-25/9706.
37. הקשר של באנק אפ"ק עם המוסדות היהודיים בגרמניה נוצר כנראה עוד קודם לכן. מכתב של רחנבליט לאנדאואר מ"ר 16 ביוני 1933 מודיע על בואו הקרוב של הופיין לברלין על מנת לדון עם אנשי ה"Zentralausschuss" על שיתוף הבאנק ב"עזרה קונסטרוקטיבית", ומבקש להודיע על כך גם לבלומפלד ולסנאטור. ראה א"צ L-13/138.

38. בצורה מפורטת יותר סוכמה התוכנית בתזכיר שהגיש לאנדאואר ב־19 ביולי למיניסטרוֹן־הכלכלה. בתזכיר הוסיף לאנדאואר עניין נוסף, שלא הועלת בישיבת ה־13 ביולי, והוא הדרישה לשחרר את הצולים לארץ־ישראל מ־מס הבריחה שהוטל על העובדים את גרמניה, מתוך התחשבות בתועלת שהם מביאים עליידי הגדלת היצוא הגרמני בעתים. ראה באי־S-25/9706. בְּרִאלישר (שם, עמ' 90) מזכיר גם מכתב קודם של לאנדאואר להרשנשטיין (ממיניסטרוֹן־הכלכלה) ולשמידט־רלקה (ממיניסטרוֹן־החצר) מ־14 ביולי 1933.
39. כל זה במכתב מיניסטרוֹן־הכלכלה הגרמני למס כוהן מ־18 ביולי 1933, אי־Z-4/3434.
40. אש, שם, פרק ד', עמ' 4–6.
41. על טהוד פגישת זו במיניסטרוֹן־הכלכלה כתב לאנדאואר להופיין ב־21 ביולי 1933. ראה אי־S-25/9706.
42. ראה בְּרִאלישר, שם, עמ' 92.
43. אש, שם, פרק ד', עמ' 9–10, מוסר את תמצית תוכנו של דו"ח זה.
44. מרגוליס להופיין, 27 ביולי 1933, אי־S-25/9706.
45. מכתב זה הוא דואי מכתבו של לוקר לכוהן מ־30 במאי 1933, ראה הערה 25 לפרק זה. ראה בקשר לכא גם את מברקו של מרגוליס להופיין מ־28 ביולי 1933, אי־S-25/9706.
46. על סטך מכתב של המשרד הארצישראלי בברלין להופיין מ־16 ביולי 1933, שלא מצאתי, אשר מרגוליס מזכיר אותו במכתבו להופיין מ־27 ביולי. הדברים שכתב לאנדאואר להופיין ב־21 ביולי נדרש למרגוליס בארץ־ישראל רק ב־28 בו. ראה מכתבו להופיין מאותו יום, אי־שם.
47. אש, שם, פרק ד', עמ' 3–5.
48. מרגוליס להופיין, 27 ביולי 1933, עמ' 6, אי־S-25/9706 (ההדגשה במקור).
49. ראה מכתבו של מרגוליס לזולף, 28 ביולי 1933, אי־שם.
50. ועדה שהוקמה בראשית יוני 1933 בהשתתפות נציגי הסוכנות, הוועד הלאומי, התאחדות בעלי התעשייה, התאחדות האיכרים, מרכז פרי החדר, הסתדרות העובדים הכללית, התאחדות עולי גרמניה ולשכת המסחר, ונקראה בשמה המלא, "ועדת באי־סח המסדות בקשר עם שאלת ביורו היחסים המסחריים עם גרמניה".
51. מרגוליס להופיין, 28 ביולי 1933, אי־שם.
52. תזכירו של כוהן מ־9 באוקטובר 1933, אי־Z-4/3434. נראה כי לפני כן ניסח עוד כוהן לשכת את תופיין שבאנק אפיק יקבל על עצמו את התפקיד שהוגדר לו במסגרת ההסכם עם "הנוטצי" מ־18 ביולי. ראה רשימותיו של הופיין על מהלך המשאומתן, אי־A-95/19.
53. באוקטובר 1933 ניסח כוהן לערב בענייניו את וייצמן ולהציג את עצמו בעיני הגרמנים כפועל מסעמו. ראה אש, שם, פרק ו', וכן חליפת המכתבים בין מרכס לרזנבלט, אי־L-13/132, ואותרתו של לאנדאואר למוס מ־10 בנובמבר 1933, אי־Z-4/17057.
54. לקראת חידוש ההסכם בדצמבר 1933 פעל כוהן שוב, ואז הוזר לאנדאואר, שישב כבר בארץ־ישראל, את המשרד הארצישראלי בברלין, שכונן פועל באופן פרטי ואין הוא מייצג אף אחד מלבד את עצמו. לאנדאואר לקרטר, 24 בדצמבר 1933, אי־S-7/84.
55. תיאור ההשתלשלות ברשימותיו של הופיין על המשאומתן, אי־A-95/19. שם כוהן טוען (בתזכירו הנ"ל) שרופין נכנס לעניין ההעברה זמן קצר לאחר רצח ארלוזורוב ביחסת התאחדות עולי גרמניה.
56. רשימותיו של הופיין, אי־שם.
57. מכתב מיניסטרוֹן־הכלכלה הגרמני להופיין, 10 באוגוסט 1933, אי־S-25/9706.
58. ראה רשימות הופיין, אי־A-95/19.
59. וופיין למיניסטרוֹן־הכלכלה, 22 באוגוסט 1933, אי־S-7/84.
60. מיניסטרוֹן־הכלכלה להופיין, 25 באוגוסט 1933, אי־שם.
61. חזר מ־54/33 של מיניסטרוֹן־הכלכלה, חתום עליידי ואלדק, 28 באוגוסט 1933, אי־S-7/84.

המדיניות הציונית והסכם ההעברה

61. סנאטור לארלחורוב (בברלין), 2 במאי 1933, א"צ S-49/381.
62. סנאטור לקארל מלכיו, 18 במאי 1933, א"צ S-25/9809.
63. כך מסתבר ממכתבו של סנאטור לליאז בק, 9 באוקטובר 1933, א"צ S-49/419.
64. ראה לעיל עמ' 24.
65. כבר במאי 1933 היה סנאטור מעורב בדיוני ה-ZvD עם השלטונות הגרמניים. ראה בן-אלישר, שם, עמ' 90.
66. תזכיר של סנאטור על העברת הון יהודי מגרמניה, 24 ביולי 1933, א"צ A-173/33.

ל פ ר ק

1. בלוטנפלד לוויצמן, 14 באוגוסט 1933, ארכיון וייצמן.
2. ראה סיכום ישיבת ההנהלה הציונית בלונדון כ"1 ביוני 1933, א"צ L-13/138, עמ' 3.
3. אנצ' סירני (גם בשם של לאנדאואר, ליבנשטיין וסקולניק) להנהלה בלונדון. המכתב נשלח משטראסבורג ב"4 באוגוסט 1933, א"צ L-13/138.
4. ב"26 ביולי 1933 כתב רוזנבלט ללאנדאואר: "סנאטור ואני משתדלים להניע את ההנהלה לבטל את הקונגרס, אך יש לי ספק רב מאוד אם נצליח בכך". א"צ, שם.
5. דברי מוצקין, א"צ Z-4/287/1.
6. א"צ, שם.
7. א"צ, שם.
8. א"צ S-25/9809, מברק לונדון מס' 53.
9. מברק מס' 613 של הנהלת הסוכנות ללונדון מ"4 באפריל 1933, א"צ, שם. בן-אלישר (שם, עמ' 70) מזכיר גם מכתב של בלוטנפלד לטייטלבוים-ההרץ הגרמני מ"20 ביוני 1933, שבו הוא מביע את הסתייגותו של התנועה הציונית מתנועת החרם.
10. ראה אש, מורשת, שם, עמ' 121–122.
11. ראה הקול הקורא של ו'אבוטנסקי ב"דואר היום", 19 במאי 1933.
12. על התארגנות תנועת החרם ראה בן-אלישר, שם, עמ' 70–74.
13. דברי גולדמן, א"צ Z-4/287/1, על מידת הצידוק שבחשש זה ניתן ללמוד מהאיומים שאטנם הושמעו על-ידי הנאצים לגבי השימוש ביהודי גרמניה כבני ערובה בכל מאבק יהודי שילמו כנגד גרמניה. ראה בן-אלישר, שם, עמ' 68.
14. דברי רוטין, א"צ, שם. פרטיכל מציין גם, שרופין דיווח לחברי הוועד הפועל על החומר שאסף בביקורו בגרמניה (בו השתתף גם בשיבה בה הוסכם סופית על הסכם ההעברה), אך אינו מפרט במקודה זו, ולכן לא ניתן לקבוע בכירור אם כבר בשלב זה היה ידוע לחברים על ההסכם.
15. דברי לוקר, א"צ, שם.
16. פרטיכל דיוני הקונגרס הציוני הי"ח, פראג 1933 (גרמנית), עמ' 169.
17. שם, עמ' 200–201.
18. שם, עמ' 532–533. נוסח ההחלטה חובר על-ידי נחום גולדמן. ראה: J. Draenger: Nahum Goldman, Ein Leben fuer Israel, Band II, s. 145.
19. פרטיכל הקונגרס, עמ' 199–200.
20. "Die Ansiedlung von Juden aus Deutschland in Palaestina", in A. Ruppin: Dreissig Jahre Aufbau, ss. 231, ובעברית — איתור רוטין: שלושים שנות בניין בארץ-ישראל, ירושלים, תרצ"ו.
21. שם, עמ' 339–340.
22. פרטיכל הקונגרס, עמ' 190, וכן בנוסח העברי של הרצאת רוטין כפי שפורסם ב"דבר" מ"1 בדצמבר 1933 וב"הארץ" מ"4 בספטמבר. פסקה זו איננה נכללת בטקסט הגרמני של ההרצאה בספר של רוטין, וכן לא בתרגום העברי של הספר. תמצית הדברים הובאה כבר ב"הארץ" מ"25 באוגוסט 1933. לפי נוסח אחר ("העולם", 28 בספטמבר 1933) אמר רוטין גם ש, בודעה ידועה על פרי משאומתן זה. אני סבור

- על סמך משא'ומתן זה, שמעך הממשלה (הגרמנית) לא יושם מכשול ליציאה מאורגנת של יהודים עם חלק מהנמל".
23. ראה אי"צ L-9/101, מברקים מזוארשט וספאריס.
24. מקור הידיעה היתה סוכנות הידיעות סטיא מברלין, שהעבירה אותה יום קודם לכן, ב־23 באוגוסט, ב־24 באוגוסט הופיעו ידיעות על דבר ההסכם גם ב"דבר" וב"דואר היום". ב"ידיעה רונדשאו" הופיעה ידיעה ראשונה על כך ב־29 באוגוסט, וב־2 בספטמבר פירסם העיתון את הטקסט של ההודאה הפנימית של מיניסטרויון־הכלכלה הגרמני בעניין ההסכם.
25. ראה למשל, "הארץ" מ־25 ו־27 באוגוסט 1933.
26. "הארץ", 28 באוגוסט 1933. מקורה של הידיעה היה בברלין. למחרת פורסמה בעיתון ידיעה מסוייגת יותר, לפיה אמנם התנהל משא'ומתן בקשר לעניין התפוזים, אך טרם נחתם הסכם כלשהו.
27. *Protocole de la deuxième Conférence Juive Mondiale, Genève, 5-8 Septembre 1933, p. 83.*
28. ראה, ג'ואיש כרוניקל" מ־1 בספטמבר 1933: "Jewish Oranges for Germany - No Confirmation of Report".
29. ראה, "הארץ", 3 בספטמבר 1933. יחד עם זאת, נראה שהיו אז דברים בגו, למרות קשר השתיקה שמסביב לעניין. כעבור כמה חודשים, ב־23 באפריל 1934, מזכר במכתב של חברת, "העברה" למחלקת הגרמנית של הסוכנות, כי "...בידיע קנתה גרמניה את החלק הרב של כל התפוזים הארצי־ישראליים ושילמה את המחיר הגבוה יותר מכל שאר התפוזים". ראה אי"צ S-7/86.
30. פרטיכל הקונגרס, עמ' 244.
31. הדברים התפרסמו בחוברת של הנועת החרם בארץ־ישראל בשם, "צורה ישראל", שתופיעה בחילאניכ ביוני 1934. ראה החוברת באי"צ S-7/93.
32. פרטיכל הקונגרס, עמ' 248-249.
33. שם, עמ' 322-323.
34. פרטיכל הדיון בוועדה המדינית, אי"צ Z-4/232/4, עמ' 26-27.
35. כך ניתן להבין ממכתבו למזכיר, שנכתב בדרכו לקונגרס, 24 באוגוסט 1933, אי"צ L-9/101.
36. ראה דבריו בפרטיכל ישיבת הוועדה המדינית, אי"צ Z-4/232/4, עמ' 27-28. ראשי פרקים לסקירתו (בכתב יד) ראה באי"צ A-95/19.
37. אי"צ Z-4/232/4, עמ' 29.
38. אי"צ, שם.
39. לסירות השואלים והשאלות ראה רשימותיו של הופין, אי"צ A-95/19.
40. אי"צ Z-4/232/4, עמ' 30.
41. אי"צ, שם, עמ' 40.
42. אי"צ, שם, עמ' 39-40.
43. אי"צ, שם, עמ' 42.
44. אי"צ, שם, עמ' 41.
45. אי"צ, שם, עמ' 43.
46. ראה פרטיכל הקונגרס, עמ' 505-507.
47. שם, עמ' 532-533.
48. ראה פרטיכל ישיבת הוועד הפועל הציוני ב־4 בספטמבר, אי"צ Z-4/287/1, עמ' 13. אוסישקין שווה חבר מועצת המנהלים של הבאנק אמנם התנגד להסכם (דבר שלא הפריע אזי"כר לקרן הקיימת לישראל בו חלק פעיל) כפי שניתן ללמוד מפתק שהעביר לוקר להופין באחת הישיבות (ראה רשימות הופין, אי"צ A-95/19) בלשון זו: "Das (Ishkin) definitely wants you to get out of it - don't be mistaken about it - he only gives you a proper motive for doing it".

המדיניות הציונית והסכם ההעברה

49. אי"צ Z-4/287/1, עמ' 14.
50. אי"צ Z-4/232/4, עמ' 43.
51. מנבית סניטית שנערכה ב־1933 ביישוב לסובת קליטת העליה הגרמנית הצליחה לגייס 12,500 לאיי בלבד, שהיה סכום אסתי בהשוואה לצרכים.
52. רשימותיו של הוסיין בקונגרס פראג, אי"צ A-95/19, עמ' 3-4 ו־8-9.
53. ראה: *Protocole de la deuxième Conférence Juive Mondiale, Genève, 5-8 Septembre 1933*, p. 24.
54. שם, עמ' 63.
55. רבניהם של רוזנרין (שם, עמ' 50), מזור ורסנר (שם, עמ' 61-68) וויסליצקי (שם, עמ' 70).
56. שם, עמ' 69.
57. שם, עמ' 74-72.
58. שם, עמ' 75, ואכן בדיון בקונגרס שלל נדחק את ההסכם.
59. שם, עמ' 77.
60. שם, עמ' 83.
61. לנוסח החלטות הוועידה ראה שם, עמ' 93-94.
62. ראה מכתביו של לואי ליפסקי לווייצמן מ־12 ו־24 בספטמבר 1933, אי"צ L-13/150, שם הוא כותב כי העניין, שזר שפיר צעמה בארצה"ב, ובמיוחד הסעיר את ידידיו הטוב אוונטרמאיר (מי שעמד בראש תנועת החרם בארצה"ב) במידה כזאת שהוא טאיים בכל מיני תגובות, יש להשפיע ולכוון את תעמולתו של אוונטרמאיר, אחרת היא תעמיד קשיים רציניים בסני כל פעולה שנרצה לעשות בחורף זה בארצה"ב למען יהודי גרמניה בארץ־ישראל, ובעבור שכרעים: „המצב השחור ביחס להסכם הגרמני ככל שהדבר נוגע לאונטרמאיר... בו בזמן חשוב שתתקשר אתו ללא דחייה על מנת להסביר לו את העניין כולו. הוא תחת הדגשם שהסכם התפוסים קשור בהסכם השני של העברת סחורות לארץ־ישראל למען העולים מגרמניה, ושנית הוא רואה את ההסכם כראוי לגיווי משום שהוא סיכר את החרם, שלמענו הקדים זמן בה רב וכסף רב”.
63. ראה רשימת של התגובות בסולין ב„הארץ”, 11 באוקטובר 1933.
64. ראה למשל מכתב מקרן היסוד בדרום־אפריקה לתנועה, 17 באפריל 1934, אי"צ S-7/86, ואת תשובתו של התנועה, שאין זה הסכם בין גרמנים לבין אישורו גוף יהודי, אלא חקיקה גרמנית חד־צדדית (i), 2 במאי 1934, אי"צ Z-4/3434.
65. ראה תוכירו של ארלווורוב ממאי 1933 באי"צ S-25/9706.
66. פריטיכל הקונגרס הי"ח, עמ' 248-249.
67. פריטיכל ישיבת הוועדה המדינית ב־29 באוגוסט 1933, אי"צ Z-4/232/4, עמ' 26-27.
68. פריטיכל ישיבת הוועדה המדינית ב־2 בספטמבר 1933, אי"צ, שם, עמ' 41.
69. שם, עמ' 42, ולדברי שרתוק באותו עניין ראה עמ' 38-39, והערה 45.
70. פריטיכל הוועידה היהודית העולמית השנייה, עמ' 75.
71. אי"צ, שם, עמ' 41.
72. לוקר הכחיש מאוחר יותר את טענתו זו של הוסיין. ראה רשימתו „מלוא כל הארץ — חוות ההעברה”, חלק שני, „השולח”, 2 בנובמבר 1933.
73. רשימותיו של הוסיין, אי"צ A-95/19, עמ' 1-2.
74. אי"צ, שם, עמ' 5-7. מחלוקת זו התחדשה בטיעונים דומים מאד כאשר פרצו ביולי 1934 חילוקי־דעות בין הבאנק למחלקת הגרמנית של הסוכנות על דרכי ניהול ההעברה. ראה להלן.
75. ברל לוקר: „מלוא כל הארץ — חוות ההעברה”, חלק ראשון, השולח, 26 באוקטובר 1933.
76. פריטיכל הישיבה במראן (נכתב עליידי רוזנבליט ב־1 באוקטובר 1933), אי"צ S-25/9809.
77. רוסין עצמו עמד במפורש על כך, שווייצמן לבדו ינהל את המפעל, ולא ההנהלה בדרך עקיפין כלשהי. ראה אי"צ, שם, עמ' 5.

78. ראה א"צ, פרטיכלים של ישיבות הנהלת הסוכנות מ"ד ר"ב באוקטובר 1933.
79. סנאטור לוויצמן, 4 באוקטובר 1933, וללאו ב, 9 באוקטובר, א"צ S-49/419.
80. וייצמן לסליבס וארבורג, 19 באוקטובר 1933, ארכיון וייצמן.
81. למשל מכתבו לרוסין על שיחותיו בעניין זה בז'נבה ובפאריס, 21 בנובמבר 1933, א"צ S-7/4.
82. למשל נסיונו ליוזם הפעלת לחץ על גרמניה עוד בוועידה הכלכלית העולמית שנערכה בלונדון ביוני 1933. ראה מכתבו לסמאטס מ"ד ביוני, ארכיון וייצמן.
83. וייצמן ללואי ליפסקי ולטוריס רוטנברג, 19 באוקטובר 1933, ארכיון וייצמן.
84. וייצמן לדיאביגדור גולדסמית, 14 באוגוסט 1933, ארכיון וייצמן.
85. החלטת מס' 1 של המליאה בוועידת לונדון, א"צ L-13/148.
86. רזונבליט לרוסין, 31 באוקטובר 1933, א"צ L-13/148.
87. על ועידת לונדון ראה בארכיון וייצמן, אוקטובר-נובמבר 1933, בא"צ L-13/148.
88. ר" L-13/154a, וכן במכתבו הנ"ל של רזונבליט לרוסין.
88. רוטנברג לרוברט דה רוטשילד, 13 בנובמבר 1933, ארכיון וייצמן.
89. רזונבליט לוועד המרכזי לעזרה ושיקום של יהודי גרמניה, 7 במאי 1934, א"צ S-7/5.

IN THIS ISSUE

At the head of this issue (No. 17) there is an essay by Abba Kouner. The contents were the subject of an address given at the meeting of the executive committee and members of Hakibbutz Haartzi Hashomer Hatzair held at Kibbutz Ha'ogen in June '73 to commemorate the 30th anniversary of the uprisal of the ghetto.

Under this head we print:

The diary of a Lithuanian doctress, Helena Kotergeine. Her notes reflect a noble spirit, a gentile friend of Jews, who gives vent to the terrible shock she experienced as witness of the situation of Jews and their fate in the Ghetto of Kovno under Nazi occupation. Kotergeine describes in extenso the part both Lithuanians and Germans took in the pogroms and the murders she witnessed even before the ghetto had been established. When the Jews were shut up in the ghetto, contacts were cut off increasingly, but Kotergeine's thoughts kept wandering to her Jewish friends and in her writings, events within that pent-up community are reverberating.

Parts of this diary were published, in 1968, in the Soviet periodical *Drushba Narodov* (Friendship between nations). The full text of the chapters printed there has been translated here. Dr. Benjamin Blodz, a veteran physician of Kovno, who lives in Israel and who knew Dr. Kotergeine well, has written an introduction and some explanatory remarks.

M. Pomerantz, who took part in the Polish campaign in September 1939, describes his Odyssey, how he reached the town of Kowel, that was annexed by the Russians, and the situation as it developed there to the time of the German invasion in June '41. The chapter printed here is part of a voluminous manuscript, dealing with the experience of the author throughout the war and the holocaust.

We bring in this issue the first part of a comprehensive research by Yosef Gelber on "Policy and the 'Transfer' agreement", signed by Jewish representatives and the Nazi authorities in 1933. The research deals with all aspects of this agreement; with the arguments and the heated controversy aroused by the agreement in the various Jewish communities as well as with German interests and hesitations. The "Transfer" was a much-discussed

topic in its day and caused commotion in public opinion. The subject has been dealt with before — in part — (the late Dr. Shaul Ash began to write a comprehensive research work on the Transfer agreement, but he was unable to complete it), so Gelber's work is the first attempt to deal with this complex matter comprehensively.

Yoav Gelber's research was submitted as a thesis in the seminary for the history of the Jewish People under the guidance of Prof. S. Ettinger at the Hebrew University. The second part will be printed in the next issue of the *Yalkut*.

We bring a further and final instalment of the memoirs of S. Stern, head of the Hungarian Jewish Council in the days of the holocaust. The first part of these memoirs has been published in our previous issue. *Tzvi Erez* of Kibbutz Dvir has added an introduction and remarks to the translation.

Ester Mark, who is engaged in research work on behalf of the Diaspora House, the Tel-Aviv University, published an original document on the fate of the prisoners and of men transports at the concentration and extermination camp of Auschwitz.

The document was written by an unknown author, disguised under the name of an S.S. officer at the camp; In it we find many authentic facts on what happened inside the camp. The document was smuggled out and brought to the knowledge of the free world during the war.

Israel Guttman writes remarks of appreciation and also of criticism — on the collected works of the historian of the holocaust, the late *Shaul Ash*.

Otto Dov Kulka, of the Hebrew University, publishes a number of hitherto unknown documents on the attempt made during the first months of German occupation of the Protectorate to collect the Jews of Bohemia and Moravia in the city of Prague. The attempt, planned by the S.D. staff (*Sicherheitsdienst*) failed.

In an article published together with the documents *Dov Kulka* explains the background of the events and the reasons that caused the plan to be abandoned. He also adds explanatory footnotes to the documents.

The letter of *Golda Meir*, Prime Minister of Israel, to *Abba Kanner* was written at the time of the visit of Chancellor *Willi Brandt* in Israel. The letter is published in this issue for the benefit of our readers.